

ՅԻՄՅԻՄ

ՇԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄՍԱԿԱՆ

ԱԶԳ. ԿՐՕՆՔ. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ — ՀԱՏՈՐ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ՏԵՏՐ ԵՐԿՐՈՐԴ — ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1875

Ս. Հրէնց ԿԷՍ. Երբբայան Նաւարդ
Բ. Սեդրիս ԿԷՍ Նիւսիւնիս ինքիւ
Գ. Բարսիւն . — Իրաւանի Աւարանի 'ի վերայ աւարանի
Իւրաց , և պարտ մարդիւս աւարանի Իւր
Դ. Վիւր — Հոնի Սեդրի . Ուստի 'ի Սեդրիւն
Ե. Արիւսարեւ
Զ. Բաւարիւնիս . — Աւարանի Նաւարդ
Է. Բ. Տարեդիւս Ս. Ղեւնդիւնի վարդարանի
Ը. Այլ և այլ

ՅԱՐՄԱՇ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆՍ Զ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԵՆԻ
— 1875 —

ՀՐԷԻՑ ՄԷՋ

Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ՀԱԻԱՏՓԸ

Ա.

Այս վերնագիրս կարդացողին առաջին զգացումը պիտի ըլլայ սաստիկ զարմանք մը . որովհետեւ ամեն մարդ գիտէ որ Ս . Երրորդութեան անձառելի խորհուրդը Հրէից շատ հակառակ է , և այն սուրբ խորհրդոյն հաւատացող քրիստոնեայները՝ բազմաստուածոց՝ այսինքն կռապաշտից կարդը կը դասեն : Բայց հիմա իմաստնոյ մէջ ստուգուած և օր քան զօր ստուգուելու վրայ է՝ որ քրիստոնէական հաւատոց պարունակած ամեն ճշմարտութիւններն Աստուած յայտնած է սկիզբէն Ազամայ , որոյ սերունդն այ որդի ՚ի հօրէ ըստանելով մէ-

ջերնին գտնէ էակն և գլխաւոր մասերը մնացին, թէ-
պէս ժամանակ անցնելով քանի մը պարագայներ փո-
խուեցան: Եւ որպէս զի այս առաջին յայտնութիւնը
բոլորովին փոխուելով չաւրուի և անձանսթ բան մը չըլլայ՝
ինչպէս որ կամաց կամաց ըլլալ սկսած էր Աբրահամու
ժամանակ, Աստուած Աբրահամն հաշտեան իւր հրաման-
ները կատարելու պատրաստ դնելով՝ հանեց Գաղղէ-
ացւոց երկրէն՝ ուր օտարոտի հաւատք մ' օրէ օր կը-
տարածուէր և կը զօրանայր. զանիկա մասնաւոր մէկ
աղգի մը գլուխ և նախահայր ըրաւ, առ Ադամյայտ-
նած ճմարտութիւններն՝ որ արդէն կոյտնի սերնդոց
մէջ մինչև ջրհեղեղի ժամանակ բաւական արուած էր՝
և ինքը ջրհեղեղով առաջին խառնահաւատ և խառնա-
դնաց մարդիկն աշխարհիս երեսէն ջրհեղէն կտրել՝ եր-
կրորդ յայտնութիւնը սուած էր Նոյն՝ նոյնը երրորդ-
անգամ առ Աբրահամյայտնեց, և անկէց առաջ գա-
լու աղղընոյն ճմարտութեան հաւատարիմ աւանդադաս
ըլլալու համար ուրիշ աղղերէն զտոնց տրտաւին ձևե-
րով, զորս Մովսէս մարգարէին միջնորդութեամբն ա-
ւանդեց, որով եղաւ չորրորդ յայտնութիւն. ամենքն
ալ՝ մի և նոյն հիմնական և կտրեւոր ճմարտութիւններն
աւանդող յայտնութիւնք:

Նոյ նահապետին եղած յայտնութիւններն ալ անոր
սերնդոց, այսինքն՝ բոլոր մարդկային աղղին մէջ տա-
րածուեցան, զոր թէպէտ ոմանք իրենց երեւակայու-
թեան ուժովն օտար օտար պարագայներ վրան աւել-
ցնելով դեղեցկացնել ուզեցին, ոմանք ալ իրենց խելքին
ուժով՝ նոյն աւանդութեանց մէջէն սուտն ու ճմարտն
իրարմէ զատելու ելնելով կամ ճմարտը՝ որ իրենց խել-
քին հասողութեան չէր համեմատեր՝ սուտի հետ մէկ-
տեղ մերժեցին, կամ սուտերն որ իրենց խելքին գիւ-
տըն ըլլալով հաճելի էր՝ ճմարտներուն հետ խառն ըն-
դունելով եւ սուտն ու ճմարտն իրարմէ զատելը կը-
նալով՝ իրենց նպատակին չ'հասան. այսու ամենայնիւ
ամեն աղգաց եւ ամենէն վայրենիներուն եւ անկիրթ-
ներուն մէջ անգամ աստուածային յայտնութեան կտոր:

ներ մնացին , որոցմէ երևելի հատուածներ Բուսոյ մէջ հրատարակելու դիտաւորութիւն ունիմք :

Ս. Երրորդութեան հաւատքն ալ հատուածային յայտնութեանդ ետ ճշմարտութեց դիտաւորն է . ուստի այս ալ մարդկային ազգի մէջ հրատարակեալ նախնական ճշմարտութեց մէջ մնացած ըլլալու էր զգալի կերպով . և անանկ ալ եղաւ : Հնդիկ կուսակաշաներ՝ հին ժամանակէ՝ ի վեր աստուածուէ երեք անձ կամ դէպք կուտան , զոր իրենց հին եւ սրբազան լեզուով Գրիճ-Էրէ կըսեն , որ ճիշդ երեւոյթն ըսել է , եւ ասոնց երկրորդին համար կըսեն թէ աշխարհ եկաւ , մարդ եղաւ . ինչպէս որ քրիստոնեայքս սուրբ երրորդութեան երկրորդ անձին՝ այսինքն Բանին Աստուծոյ համար այնպէս կըսեմք : Այս ճշմարտութեան հետ Հնդիկներուն խառնած սուտն այն է՝ որ իրենց ճանչցած երրորդութեան մի էութիւն եւ մի աստուածութիւն չեն ճանչնար , ամեն մէկը տարբեր դոյութիւն կը հաւատան եւ երկրորդ անձին ալ մարդանալը միայն մէկ անգամով չեն լինցուներ , շատ անգամ մարդացած է եւ ասկէց վերջն ալ դարձեալ կը մարդանայ կըսեն : Հին Յոյներն ալ որոց ինքիստիպութիւնը Հնդիկներուն փիլիսոփայութենէն ծագումն առած է , իրենց հաւատացած աստուածներուն մէջ երրորդութիւն եւ մարդեղութիւն ալ կը ճանչնան , զոր Պղատոն Տեառն մերոյ աշխարհ դալէն երեք չորս հարիւր տարի առաջ՝ իւր գրքերուն մէջ գրած է , թէպէտ եւ մարդական գաղափարներով խառն , բայց այնչափ յայտնի՝ որ վերջին ժամանակներու անհաւատք եւ թերահաւատք կարծեցին՝ թէ քրիստոնեայք երրորդութեան հաւատքը Պղատոնէն սովորեցան . թէպէտ Պղատոն ինք կը խոստովանի թէ գրածները նախնական աւանդութիւններէ առած է :

Ասոնց վրայ ընդարձակ տեղեկութիւն տալն ուրիշ ժամանակի ձգելով , առ այժմ Ս. երրորդութեան հաւատքը՝ ինչեւ Տեառն մերոյ մարդեղութենէն ետքը , բաւական երկար ժամանակ մնացած ըլլալը ցցեմք այս տեղ , Տրախ խնայտունին գրքէն քաղելով , որ բնիկ

ծննդեամբ Հրեայ , եւ աղայութեան հասակէն սուրբ
 Գրոյ եւ թալմուտի ու ռաբբիներու աւանդութեանց
 մէջ քաջավարժ ըլլալով՝ յաբունեաց կարգն անցնելէն
 ետքն իւր հետաքրքրութեամբը , կամ աւելի ճիշդը ,
 աստուածային շնորհաց ներքին ազդեցութեամբն՝ աւ-
 ռանց սրոյ մարդ չըկրնար առ Յիսուս ֆրիստոս երթալ
 եւ քրիստոնեայ ըլլալ , ինչպէս որ ինքն Տէրն ըսաւ ,
 « Ո՛չ որդայ առ իս , եթէ ո՛չ Հայրն երկնաւոր ձգեսցէ
 զնա առ իս » . քրիստոնէական հաւատքն ընդունելէն
 վերջն իւր ազդին միտքը լուսաւորելու գծուար գոր-
 ծոյն ալ ձեռք զարկաւ , եւ այս նպատակաւ երկու հա-
 ասոր գիրք շինեց՝ քրիստոնէական եկեղեցւոյն եւ սի-
 նակիկային՝ հաւատքի կողմանէ իրարու համաձայն ըլլալը
 ցցնելու համար : Հոս գրելիքնիս՝ ասոր այս գրքէն առ-
 նուած է , ո՛չ թէ բառ առ բառ , այլ ըստ իմաստին :
 « Աստուածային երրորդութեան վարդապետութիւնն՝
 թէ բացարձակ եւ անբաժանելի մէկ աստուածային
 էութիւն մ' է , ամեն ժամանակ Հրէից հին սինակի-
 կայներուն մէջ ընդունուած եւ հաւատացուած է : Երբ
 Տէրն մեր յատուկ դիտմամբ Հրէից ազգէն ընտրած ա-
 շակերտներուն իշխանութիւն տուաւ աշխարհիս ամեն
 ազգերուն երթալու եւ իւր սուրբ Աւետարանը քարո-
 ղելու , հրամայեց զանոնք յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ
 Հոգւոյն սրբոյ մկրտել : Յայտնի է թէ այս խօսքս՝ որ
 սուրբ աւետարանաց մէջ միայն մէկ անգամ մը յիշուած
 է՝ Ս. երրորդութեան վարդապետութիւնն յայանելու
 նպատակաւ չէր . Տեառն մերոյ այս տեղս Հօր եւ Որ-
 դւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ երկրապագելի անունն յիշելը ու-
 ըիշ բան չէր՝ բացց եթէ մկրտութեան սուրբ խորհրդոյն
 մէջ զրուցուելիք էական բանը սովորեցնել . Մկրտու-
 թեան խորհրդոյն առթիւ Աստուածային երեք Անձանց
 անունն այս տեղ յիշատակելն աւետարանը կարդացող
 ներուն կիմացնէ՝ որ հաւատոյ այս յօդուածն առաջուց
 ինրայեւացուց ազգին ծանօթ՝ եւ կատարելապէս ըն-
 դունուած էր . այսպէս ուրեմն սուրբ երրորդութեան
 մօտօք՝ որ քրիստոնէական հաւատոյ հիմն ու խարխիւն

խորհուրդն արդէն յայտնեալ ենթագրեւոյ : Ասոր հա-
մար բնաւ մեկ տեղ մը գրուած չեն թէ պէտք է հա-
ւատալ որ յԱստուածային էութեան ներք Սնձինք
կան :

« Եւ յիրաւի , անոնք որ Հրէից նախնի եւ Տեառն
մերոյ աշխարհ գալէն առաջ եղող սինակոկայի ռաբ-
բիներուն խօսածին եւ գրածին տեղեկութիւն ունին ,
գիտեն որ Մի Աստուածութեան ներք Սնձն ըլլալը շատ
հին ժամանակէ 'ի վեր անոնց մէջ ընդ ունեւած ճշմար-
տութիւն մ'էր :

« Զահար անուն գիրքը՝ Աստուածաշունչէն ետքը սինա-
կոկային գրքերուն ամենէն հինն՝ եւ երրայտեան հնու-
թեան ամենէն պատուական յիշատակագիրն է . առիկա
ամեն տեղ Աստուծոյ միութիւնը Խահարք եւ մեծ խոր-
հուրդ կ'անուանէ » : Որովհետեւ թէ այս Զահար գիրքն
եւ թէ հին ռաբբիներուն յօրինած ուրիշ գրքերը մեր
ընթերցողաց ծանօթ չեն , պատշաճ կը սեպեմք գրուա-
ծոյս կարգը քանի որ պէտք ըլլայ՝ ասոնց վրայ աւտե-
ղեկութիւններ տալ նոյն մատենագրին ուրիշ տեղ գը-
րուածներէն առնելով :

Բուն Զահար՝ որ հին Զահար կրսուի , Մովսիսի հինգ-
գրոց մեկնութիւն եւ անոնց վրայօք եղած աւանդու-
թիւնները կը պարունակէր : Նոր Զահար ալ՝ որ երրայե-
ցւոց լեզուով Զահար Խահար կրսուի , նոյն հինն է , մէջը
միայն Սողոմոնի երգերոցոց գրքին մեկնութիւնն աւել-
ցած է . հիմակուան դանուածն այս վերջինն է , բայց
վարդապետութեան կողմանէ մի եւ նոյն արձագանգն
ըլլալով՝ ասոր վրայ խօսուածներէն միւսոյն պարունա-
կութիւնն ալ կը հասկցուի :

Նոր Զահարին առաջին հեղինակն է ռաբբի Սիմէօն
Պէն Եօհայի՝ որ վերջին կատարելութեան հասցունե-
լու ժամանակ չունենալով՝ պակաս աշակերանները լե-
ցուցին : Առիկայ՝ իրմէն շատ ժամանակ առաջ Հրէից
ռաբբիներուն սորվեցուցածները գրի առնելու սկսաւ
Փրկչին 121 թուին ատենները , եւ ասկէց տեղի կու-
նենա՞նք կարծելու՝ որ հին ռաբբիներուն վարդապե-

է՝ աւետարանին մէջ չորս յայտնութիւն մը նշանաւորուած չէ՝ Գրիգորի աշխարհ եկած ժամանակն ընդհանրապէս ամեն Հրէից ունեցած և դաւանած հաւատքին մէկ յօդուածն է, որուն ուրիշ յօդուածներն են՝ Աստուծոյ դոյութիւնն, աշխարհիս յալընչէ ստեղծումն, սկզբնական մեղքն, և այլն։ Տէրն մեր քանի մը տեղ կրկնած է թէ՝ Հօր Աստուծոյ և Որդւոյ մէջ ըստ էութեան զանազանութիւն չկայ, բայց այն ալ ղինքը Հօր Աստուծոյ բնութենէն և անոր համագոյակից Որդին ըլլալը ճանչցնելու համար էր։ Թէ որ Աստուածային էութեան երեք Անձինք կենալն աւանդել և յայտնել ուղէն՝ իբրեւ առաջուց չը գիտցուած վարդապետութիւն մը՝ Հօդին սուրբ ալ յիշելու էր, և «Ես և Հայր իմ մի եմք» ըսելու տեղ՝ «Ես և Հայր և սուրբ Հօդին մի եմք» ըսելու էր։ Յովհաննու աւետարանին մէջ մխիթարիչ Հօդւոյն սրբոյ վրայ խօսք կըլլայ, բայց այն տեղ յիշելն ալ մասնաւոր առիթ ունի, ինքն համբաւնալէն ետքը Հօդւոյն սրբոյ դայն և մինչև աշխարհիս վերջն առաքելոց և անոնց յաջորդաց քարոզութեամբը հաստատուելիք և կարգադրուելիք եկեղեցւոյն մէջ մնալն և զանկաւ անմեղաբ կերպով առաջնորդելը խօստանալուն կարգն էր որ սուրբ Հօդին յիշեց, չէ՛ թէ անոնց մինչև այն ատեն անծանօթ եղած բան մը յայտնեց։ Աւետարաններուն մէջ Հօդւոյն սրբոյ յիշատակութիւն քանի մը տեղ կայ, բայց և ո՛չ մէկ տեղ մը նոր յայտնուած ճշմարտութեան մը կերպով դրուցուած է, Տեառն մերոյ մկրտուելուն պատմութեան կարգը Աստուածային երից Անձանց ալ յիշատակութիւնը կըլլայ, բայց այն ալ՝ նոյն առիթիւ եղածները պատմել մ'է. մարդացեալ Որդին Աստուծոյ կըմկրտուի, Հայր Աստուած երկինքէն կը վկայէ՝ «Դա՛ է Որդի իմ սիրելի ընդ որ հաճեցայ» ըսելով, Հօդին սուրբ ալ աղանւոյ կերպիւ Յիսուսի վրայ կ'իջնէ՝ ցցնելու համար՝ թէ Հօր Աստուծոյ վկայութիւնն անոր համար է։ Մէկ խօսքով, աւետարանիչներուն նպատակը՝ մարդեղութեան խորհուրդը մեզի յայտնել է՝ որ անոր հաւատանք, խորհրդութեան

տութիւնը գրի առնուած չէր, այլ լակիտ քով առան-
դուած էր. և այսպէս յիշեալ ռաբբին՝ ս' չ' թէ ասոյ բուն
հեղինակը՝ այլ նախնի առնողութիւններն անխօփօս
մնալու համար դրի առնողը կը լլայ. Լեզուս ալ որ կրու-
թաղէմի վերջին կործանումէն առաջ, բռեւէ՝ Տեառն
մերոյ ժամանակը Հրէից ազգային գրաւոր լեզուն էր,
իր պարզութիւնովն եւ մաքրութիւնովը կը ցցունէ որ
լուսն իր նախնիքներուն խօսածն է՝ որ բառ առ բառ
դրի առած է ։ Լեզուադէաններն երբ ասոր լեզուն Շէմա-
րա գրքին լեզուն հետ կը համեմատեն, որ Բարեշոնի
Հրէաներուն շինածն է եւ թալմուտին գլխաւոր մէկ մա-
սը, կամ մանաւանդ անոր բնագիրը կ'սեպուի, Լեզուաց
տարբերութենէն իսկոյն կը հասկնան՝ թէ Զահրէ Շէմա-
րայէն շատ առաջ շինուած ըլլալու է ։ Այս Զահրէ գիրքն
է՝ զոր այս տեղ կը յիշէ Տրախ ։ Մենք ասոր ըսածները
չտրուեցանք ։

« Կան քանի մը ռաբբիներ՝ որ սուրբ Երրորդու-
թեան վրայ անանկ ուղղափառութեան համաձայն կեր-
պով կը խօսին՝ որ խիստ մանրաքննին աստուածաբան-
ներն անգամ քրիստոնէից, անոնց գրածը քննադատե-
լու տեղի չեն դնեն ։ Քրիշներ ալ կան՝ որոց ըսածը
կամ մութ է, կամ պէտքին չսփռչութիւն չունի ։ Բայց
այն մթին եւ մանուածոյ եւ պատ 'ի պատ խօսուածը
ներէն ալ այս վարդապետութիւնը վարագուրի ետեւ
պահուածի պէս կը նշմարուի ։

« Այսպիսի մթութիւններ և ճշգրութեան պակասու-
թիւններ՝ նախնի քրիստոնէական եկեղեցւոյ հայրերուն
գրուածոց մէջ ալ նշմարուած կան, որոնք ետքերն ե-
րեւան ելած հերետիկոսութիւնները հերքելու առի-
թով առաւել բացայայտ գրուցուածքի կերպ առին ։

« Հրեայ ռաբբիներուն գրուցուածքին մութ ըլլալուն
ուրիշ պատճառներ ալ կան ։ »

Եկեղեցւոյ նախնի հայրերը և անոնց հետեւելով իմաս-
տուն աստուածաբաններ՝ սուրբ Երրորդութեան վար-
դապետութեան նկատմամբ Հրէից հին ռաբբիներն
երեք կարգ կը բաժնեն ։ Առաջին կարգին մէջ կը պա-

բունակին նահապետներն և մարդարէնները և հին
կտակաւանի արդարներն, և ասոնք սուրբ Երրորդութեան
թեան վարդապետութեան վրայ այնքան յստակ եւ
պայծառ տեղեկութիւն ունէին՝ որքան որ մեք քրիս-
տոնեայքս կրնամք ունենալ այս աշխարհիս մէջ, եւ
որքան որ սուրբ Եկեղեցին կը սարկեցնէ՝ Հոգւոյն սրբոյ
վերնատան մէջ Առաքեալներուն վրայ իջած օրէն ՚ի
վեր : Ասոնց համար է Տեառն մերոյ ըսածը, թէ
« Դատ մարդարէներ և արդարներ այս օրերս տես-
ներու վափաքեցան ու չտեսան » : Մատթ. ԺԳ. 17 .
որ ԱրարհամաՀապետին համար այնոյն վկայութիւնը
տուաւ (Յով. Բ. 38) : Երկրորդ. կարգն են աստուա-
ծային օրինաց յարեալ անձինք, որ թէ՛ գրաւոր և թէ՛
աւանդական օրէնքները պահելու կրցանկային . ասոնք
ալ սուրբ Երրորդութեան ծանօթութիւն ունէին, բայց
առաջին կարգիներուն չափ չէր : Իսկ երրորդ կարգին
մէջ կրմօնէին ռամիկներն և հասարակ ժողովուրդն, որ
այս խորհրդոյս վրայ կամ չփութ գաղափար մ' ունէին,
կամ բնաւ տեղեակ չէին, որով այս երրորդ
կարգս ալ երկու ստորին կարգ կը բաղկացնէ : Վեր-
ջին ժամանակի Լատին աստուածաբաններէն Դուռ-
նէլի անուն երեւելի մատենագիրն այս երեք կարգերուն
վրայ բաւական գրած է, բայց մեզի աւելի պատշաճ
կը թուի սուրբ Եպիփանին գրածէն առնուլ, որ ազգաւ
Հրեայ, և հաւատով քրիստոնեայ և քրիստոնէից եկե-
ղեցւոյ մէջ ալ դիտաւոր վարդապետներէն ըլլալով՝
գրածն աւելի ճշդութիւն ունի :

« Ասոնց մէջէն աւելի նշանաւոր մարդիկ ամեն* ժա-
մանակ կատարեալ համոզմամբ սորվեցուցած են միակ է-
ութեան մէջ Երրորդութիւնը, և ասոնք են մարդա-
րէներն և սրբութեամբ դերազանցեալ անձինքն » : Ասի-
կայ բնապէս սրբոյն Օգոստինոսի խօսքը կը յիշեցունէ,
որ Արարհամու համար ըսաւ . « Երեք տեսաւ և մէկու

* Այսինքն իսրայելայիներէն :

մը երկրպագեց » : Նոյնը անկէց առաջ սուրբն Սմբրոսիոս ալ ըսած էր : Քանի մը իրաւացի առանձնաշնորհութիւնները մէկ դիւ անելով՝ մարդեղութեան խորհրդոյն համար սրբոյն եպիսկոսնու դործածած « յիշէ » (սրբեալք) բառը երրորդութեան խորհրդոյն համար ալ է : Այս ճշմարտութիւնս սկիզբէն ազօտ արշալուսոյ մը նման՝ քանի երթար՝ պայծառապէս կը լուսաւորէր՝ ժամանակը մօտենալուն համեմատութեամբ : Ասիկայ վսեմ ճշդութեամբ կը բացատրէ սուրբ Գրիգոր Ստուածաբանը սուրբ երրորդութեան խորհրդոյն ճանչցուելուն վրայ խօսելով . « Եւ ի վրայ կատարելութեան հասաւ , կըսէ :

Խորհրդոյս վրայօք Հրէից մէջ եղած այլ և այլ ատիճանի ծանօթութեանը բնական մեկնութիւն մ'է Դաւիթ մարդարէին ըսածը . « Զանյայտս և զժածկեալս իմաստութեամբ քով յայտնեցեր . » (Սալմ. Ծ. 8) , Ուստի ճշմարիտ կելլէ Լիպերման արքային ըսածը թէ՝ « Նախնայ մէջ երրորդութեան խորհուրդը թէպէտ մթին՝ բայց ճանչցուած ըլլալն երկրայութիւն չվերցունէր » : Թէ որ քրիստոնէութեան առաջին ժամանակի Հրէաներն՝ ետքի Հրէաներուն պէս երրորդութեան վարդապետութենէն հեռու կեցած և անոր հակառակած ըլլային , Պղատոնի փիլիսոփայութիւնն՝ որ թէպէտ քրիստոնէականէն տարբեր կերպով , բայց յայտնապէս յաստուածութեան երրորդութիւն կը ճանաչէր , այնքան եռանդեամբ չէին ընդուներ , Բայց փարիսեցւոց ամբարտաւանութիւնն՝ որ Բարձրելոյն ամէն գաղտնեացը խելամուտ ըլլալ կը պարծէին , այս խորհուրդս քննելու և բացատրելու անկարող ըլլալով՝ խոնարհեցաւ և վերջապէս Ստուծոյ ժողովրդեան մէջ հին ատենէն ի վեր այս վարդապետութեանս վրայօք բազմութիւ և յայտնի վկայութիւնները մէկ դիւ ձգելով նոյն վարդապետութիւնն ուրացաւ . մարդոց ամբարտաւանութեան ընկրկնն ամէն ատեն այս է , երբ մէկ բանի մը խելք չկրնար հասցունել , խոնարհութեամբ իր անձեռնհասութիւնը խոստովանելու տեղ՝ նոյն իսկ իրեն անխմանալի եղած

ճշմարտութիւնն ուրանալու կը յանդգնի : Անհաւատութեան արմատը չէ՛ թէ մտքի՝ այլ սրտի և կրից մէջ ըլլալուն կը վկայէ Դաւիթ՝ մարդարէն , ետք կըսէր . « Ասաց անդգամն (ո՛չ թէ 'իմիտս իւր ,) այլ 'ի սրտի իւրում՝ թէ ո՛չ դոյ Աստուած » : Եւ ո՛րքան ամբարտաւանից ողիք այս կերպով 'ի կորուստ գացած են : Բայց արեւը՝ թէ՛ և մարդիկ ըսին՝ թէ խաւար է , ինքն խաւար չըլլար , մեր աչքէն ծածկուած ատենն ալ ճառագայթն ամէն ատեն նոյն պայծառութիւնն ունի : Ասոր պէս է ճշմարտութիւնն ալ , երբ մտաց աչքերնուս տկարութեանն համար չկրնալով տեսնել՝ ուրանամք , այս ամբարտաւան և անմիտ ուրացութիւնն անոր գոյութեանը միտա չբերէր . « Բան Տեառն մնայ յաւիտեան » ըսած է մարդարէն :

Սուրբ երրորդութեան վարդապետութիւնն օրինաւորապէս հետեւցունելու շատ խօսքեր կան հին կտակարանի գրոց մէջ , զորս ընդարձակօրէն մեկնած և բացատրած են եկեղեցւոյ սուրբ հայրերն և վարդապետներն , և անոնց հետեւելով սուրբ գրոց մեկնիչներն և վարդապետական աստուածաբանութիւն գրող հեղինակները : Գրուածոյս հեղինակը Տրախ ասոնք մէկդի ձգելով , որովհետեւ առ Հրէայս կը գրէ՝ որ յիշեալ վարդապետաց խօսքերը չեն ընդունել , սուրբ գրքէն վըկայութիւն առնելով ասոնց գրածովը բացատրելէն օգտակար սեպած է անոնց ռաբբիներուն և սինակոկային աւանդութիւնները մէջ բերել՝ որոց դէմ Հրէայնէն ըսելիք մը չեն ունենար , ապա թէ ոչ՝ իրենց նախնեաց աւանդութիւնը հերքելու և ուրանալու կըլլան :

Բ.

Ծննդոց գրքին երրօրեակն բնագրին առաջին բառն է « Եւթեմ »՝ որ բէշ (սկիզբն) բառին բացառական հոլովի պէս առնելով թարգմանիչներն 'ի սկզբանէ թարգմ

մանած են, ի յեւ ըսել ալ կընշանակէ . և այսպէս առ-
նելով Յոննոսի գրքին առաջին տունը կընայ ասանկ ալ
թարգմանուիլ առանց երբայական բնագրէն հեռանա-
լու . ¹ « ի ձեռն սկզբան արար Աստուած զերկին և զեր-
կիր » : Արդ այս սկիզբն ո՞վ կընայ ըլլալ : Աներկրայելի
է՝ որ հին կտակարանին ճիշդ և անսխալ մեկնիչն սուրբ
Աւետարանն է . ուստի անկէց հասկնալու է՝ թէ ո՞վ է
այն սկիզբն՝ որուն ձեռք տոեղծեց Աստուած երկին-
քն ու երկիրն , որ ըսել է՝ ամեն արարածները : Յով-
հաննու աւետարանին սկիզբն գրուած կըգտնեմք , « ի
սկզբանէ էր խնն » . և քիչ մը ետքը կ'ըսէ . « Ամենայն
ինչ նովաւ եղև և առանց նորա եղև և ոչ ինչ որ ինչ
եղև » : Եւ Պողոս առաքեալը կ'ըսէ . « Նա է յառաջ քան
զամենայն , և ամենայն ինչ նովաւ եկաց բովանդակ » .
(1^{որդ} . Ա . 17) . որ սուրբ աւետարանչին ըսածին հետ նոյն
է : Սինաիկայի ռաբբիներն ալ գիտէին՝ որ « երեւոյ բա-
ռն այս մեկնութիւնս կը վերցունէ : Թաւմուտին ճշեւս
մակագրեալ ճառին մէջ պատմուած է՝ որ Աստուածա-
շունչն երբայական բնագրէն յունարէնի թարգմանող եւ-
թանասուն և երկու ծերերն՝ որ ամեն մէկն մէկ մէկ
զատ սենեակ նստելով առանց իրարու հետ խորհրդակ-
ցելու թարգմանութեան կաշխատէին , ամէնն ալ միօրի-
նակ խորհած գտնուեցան՝ որ սուրբ գրոց առաջին բառն
Աստուծոյ անունն ըլլայ . և ասոր համար պէտքկըլլար
Մովսէս մարգարէին գրած առաջին երկու բառը՝ « երե-
ւոյ » ¹ տեղէն խախտել և ընել Էջիֆ պարս « երեւոյ » ² :
Թօսէֆօթ ³ մակագրեալ գիրքն՝ որ Թաւմուտին մեկ-
նուն պէս բան մ' է , կ'ըսէ . Յոյները գիտեն՝ որ ա-
րարչին անունը խօսքին սկիզբը դնել պէտք է : Պողո-
սէոս ⁴ կրնար կարծիք ընել թէ երկու Աստուած կայ

¹ ի սկզբանէ արար :

² Աստուած արար ի սկզբանէ :

³ Յաւելուած

⁴ Որ է Աստուածաշունչը յունարէնի թարգմանել տուողը :

արարիչ , մէկն 'ի «Կէսն» ըստածն և միւսն Աստուած ըստածը . Խաբբի Սալոմոն եարթի՝ որ Թալմուտն ալ ալ համառօտ մեկնած է , վերայիշեալ խօսքին վրայ կ'ըսէ . « Թարգմանիչները բառերուն շարքը փոխել խորհեցան , որպէս զի Թագաւորը չ'կարծէ որ «Կէսն» աստուծոյ մը անունն է , և երկու աստուածութիւն կայ , և երկրորդն առաջինէն կեւանէ » : Եւ յերաւի բառին տեղը փոխելով դժուարութիւնը վերցած չըլլար , վասն զի երբայական լեզուն ոչ անուններուն հոլովը ճանչցունելու հալովայանք ունի , և ո՛չ բառերու հաստատուն շարք մը տալու կանոն ունի՝ որով անուն բային և խնդիրն իրարմէ որոշուի . բայց Հրէից ռաբբիներն ասանկ բաներն ամենեւին հոգ չէին ընել . միշտ իմաստակութեամբ փախուստի ճամբայ մը գտնելու վարպետ են :

Սուրբն Հերոնիմոս՝ որ հրէական աւանդութեանց քաջահմուտ էր , կ'ըսէ . « Հրէաները խորհեմութեամբ ըրած կ'ըսեն ասիկայ , որպէս զի Պաղոմէոս Եզրայտացոց Թագաւորն՝ որ միայն մէկ Աստուած կը ճաշնար , չ'կարծէ որ Հրէաներն երկու աստուած կը դաւանին : Մանաւանդ անոր համար ասանկ կ'ընէին , որ ուրիշ կերպով Պղատոնի վարդապետութեանը բռնուած կերեւէին : Վերջապէս , ո՛ւր որ սուրբ գիրքը Հօր և Որդւոյ և Հօգւոյն սրբոյ խորհուրդը կը վկայէր , այն տեղը կամ ուրիշ կերպ մեկնեցին , կամ բոլորովին լռութեամբ անցան , որպէս զի Թագաւորն ալ դո՛հ ընեն , հաւատոց դադարին ալ չ'հրատարակեն » : Նոյն սուրբ վարդապետն ուրիշ տեղ կ'ըսէ . « Շատերը կը կարծեն՝ թէ երբայական բնագիրն այսպէս ունի , « 'ի ձեռն որդւոյ արար Աստուած զերկինս և զերկիր » . բայց չէ՛ որ Գրիստոս այս տեղը յայտնապէս անունովը զրօշուած է , այլ սուրբ գրքին առաջին բառին իմաստն՝ ինչպէս որ սրբոյն ցովհաննու աւետարանին սկիզբն ալ ըստ բաւականին այսպէս կ'իմացունեն » : Եւ ասով Գրիստոսի բերնէն « յայնժամ ասացի՝ թէ ահա ասիկ գամ ես , 'ի գլուխս դրոց դըրեալ է վասն իմ » ըսուելուն բնական իմաստն ունեցած կողմով . (Մատթ . 19. 8 : Ի. 7) :

Մասնաւոր նշանակութեան արժանի ^{առ} է՝ որ Զահար
գիրքն՝ որ հրէական աւանդութիւնները պարունակող
առաջին գիրքն է, յայտնի կըսէ՝ որ բէշ (սկիզբն) Աս-
տուծոյ անուններէն մէկն է, եւ թանը կը նշանակէ, որ
է յաւիտենական իմաստութիւնը, եւ իրեն նախդիր
առած է «է» (պ) գիրն, որուն թուական նշանակու-
թիւնն է՝ երկու. մէկ մը՝ որ «է» երկու բնութիւն
ունի. մէկ մը՝ որ նոյն «է» աստուածային թուոց մէջ
երկրորդն է, եւ վերջապէս՝ որ բէշ բառն եղական է¹,
վասն զի մէկ հատիկ անձ մը կը նշանակէ : Ենդոց գըր-
քին առաջին տունին վրայ Զահարն ամէն զրածնները մէջ
բերելն երկար կըլլայ. ուստի հետեւեալները բաւական կը
սեպեմք : Զորորդ թերթին տասներորդ տողին մէջ
կըսէ. « «է» բառին մէջ կը պարունակի Եօօփն բա-
ռին [սորհուրդը]² : Աթերորդ թերթին երեսներորդ տու-
ղը կըսէ. « 'ի սկզբանէ արար Աստուած [սօսքը] ռաբի
իսկա այսպէս մեկնած է. գրուած է՝ թէ սկիզբն իմաս-
տութեան երկիւղ տեառն : Սրբազան մատենագիրը
վախճան իմաստուն երկիւղ տեառն ըսելու էր, և ո՛չ թէ
սկիզբն. վասն զի իմաստութիւնն՝ Աստուծմէ վախճալու
առաջնորդող աստիճանն է³ : Բայց սուրբ գրքին միտքն՝
աստուածային յաւիտենական իմաստունը վրայ [սօսել
էր, և ըսել կուզէր թէ յաւիտենական իմաստութեան մօ-
տենալու առաջին դուռն՝ Աստուծմէ վախճալն է : Նախ-
դիր «է» գիրն՝ որ բէշ բառին վրայ գրուած է և եր-
կուք ըսել է, կը ցցունէ՝ թէ 'ի սկզբան երկուք կայ,
բայց երկուքը մէկ են, երկու միացեալ կէս, որոց մէկը
դազանի և անտեսանելի է, և միւսը յայտնի կերեւի :
Եւ ասոնք անբաժանելի ըլլալուն համար բէշ բառն ալ
եղական է. վասն զի մէկ է և ո՛չ երկուք :

Մէկն ընդունողը միւսն ալ կընդունի, վասն զի մէկ

¹ Յուդեականը կըլլայ Բաշար :

² Եօօփն՝ որ էն ըսել է, ևւ Աստուած այս անունով
զինքը Մովսէսի յայտնեց :

³ Որով Աստուծմէ վախճալն իմաստութեան վախճանական
պատճառը կամ նպատակը կըլլայ :

է երկուքը , վասն զի ինքն է իրեն անուշն և իրեն անուշն ալ մէկ է , ինչպէս որ դրուած է . “Ծանօցեն զի անուն քո տէր է . և դու միայն բարձրեալ ես ’ի վերայ ամենայն երկրի ” . (Սալմ. ԶԲ. 19) : Այս նշանաւոր խօսքին հետևութիւններն ասանք են . Ա. թէ սկիզբն , ուժը , բանը , և երկնային յաւիտենական իմաստութիւնն է , որ և միանդամայն Էհօվահին հետ նոյն է : Բ. թէ իր մէջը անբաժանելի կերպով միացեալ կը ցցունէ աստուածային և մարդկային բնութիւնները , կամ ինչպէս որ ռաբբիները կըսեն , երկու ծայրերը կամ կէտերը , որոց մէկը զազանի և անտեսանելի է , և միւսն յայտնի կերեւելու : Եւ Գ. առանց սուրբ երրորդութեան խորհուրդն ընդունելու չհասկցուիր՝ թէ մէկն ընդունողը միւսն ալ կընդունի ըսելն ինչ կընշանակէ : Մենք Զօհրէն ուրիշ խօսքերը տեսնեմք :

Ժե երրորդ թերթին 58 տողը կըսէ . “ Իսկզբան՝ խորհուրդ իմաստութեան . ’ի սկզբան , որ է բանն , որ իմաստութեան աստիճանին կը համեմատի . և բեշտ կըսուի ” : Քսենեքորդ թերթին 79 երրորդ տողը կըսէ . ռաբբի Եօնաթան՝ Պերեշտ բառն ’ի ձեռն իմաստութեան ըսել կը հասկնայ . վասնզի այս բեշտը երկրորդն է թուոյն կարգին մէջ : Եւ բեշտ (սկիզբն) ըսուած է . վասն զի միշտ աներևոյթ երկնային պսակը տակաւին համբանք չցցունելով՝ բեշտ՝ երկրորդն է¹ . ասոր համար դրուած է՝ թէ ’ի սկզբանէ² արար Աստուած :

³ Այլ և , ինչպէս որ վերին իմաստութիւնն սկիզբն է , ստորին իմաստութիւնն ալ սկիզբն է : Ասոր համար Պերեշտն՝ որ երկու կընշանակէ , բեշտ բառէն զատել

¹ Մէկն՝ ըստ թուարանից՝ համբանք չկազմէր՝ մինչեւ որ երկրորդ մը եւ անոր յաջորդ թիւերը չունենայ :

² Պերեշտ՝ որ է Պերեշտ :

³ Եօնաթանի խօսքին կարգէն կը հասկցուի որ՝ Աստուած երկրորդ սկիզբն արատաւրեց իմանալ կուղէ՝ այս խօսքով :

պէտք չէ : Մենք այս պէտքերը՝ թանկանալով, եւ այնպէս ալ է : Այս խօսքերուն մէջ այս աւանդութեան գիրքը խորին խորհուրդներ կը յայտնէ . Ա. թէ այս սկիզբն՝ ամենատուրը երրորդութեան թուոյն մէջ երկրորդն է, ինչպէս որ երկնաւոր պսակն՝ որ աներեւոյթ մնացած է, այսինքն՝ մարմին առած չէ, առաջինն է այն թուոյն մէջ . կամ ինչպէս որ Զօհար կըսէ, տակաւին համրանք չէ : Բ. սկզբն միեւնոյն անձին վրայ 'ի մշտնջենաւորս մէկ են վերին իմաստութիւնն՝ որ է աստուածութիւնն, եւ ստորին իմաստութիւնն՝ որ է յաստուածութիւն ամբարձեալ մարդութիւնն, որոյ համար առաքեալը կըսէ . « Վասն որդւոյ իւրոյ եղեւոյ 'ի դաւակէ Դաւթի ըստ մարմնոյ սահմանելոյ որդւոյն Աստուծոյ » . (Հով . Ա. 3 . 4 .) :

Դարձեալ, Զօհարն ԺԹ . թերթին 76 տողը կըսէ . « 'ի սկզբնէ արար Աստուած խօսքին մէջ պարունակուած խորհուրդը . Դուք առ Աստուած պիտի հանէք խմորներնուդ բէշերը՝ նուիրագործեալ կարկանդակով² : Ասիկայ երկնային իմաստութիւնն է . այս է պէտքերը : Եւ թէ որ մէկն իմանալ ուզէ՝ թէ մեր բէշերն եւ նուիրագործեալ աղիւրին մէջ ինչ յարաբերութիւն կայ, ասիկայ բացատրած է երկոտասաներորդ դարու վարդապետ մը . կըսէ . թէ որ մէկն երեք գրիւ ալիւրին մէջ խմոր դրուիլն՝ որով ալիւրն ամբողջ կը խմորի մէկ հաց ըլլալու համար (Մատթ . ԺԳ . 33 .) , այս երեքին՝ այսինքն Յիսուսի աստուածութեան եւ մարմնոյն եւ հոգւոյն՝ յարմարցունել ուզէ, անպատեհ բան մը ըսած չերեւիր : Ասիկայ այն կինն այնպէս չաղեց խմորեց, որ մարմինն եւ հոգին բանն աստուածէն չբաժնուին, եւ բաժնուելով ալ անբաժանելի միութիւն մնայ :

¹ Երախայրէր :

² Ասիկայ մովսիսական օրինաց հետեւեալ խօսքն է . « Խոյնը հաս 'ի նուէր տեառն զառաջին զանդուածոց օրոց եւ տարջիւր գհաց հասին տեառն, զատուցիւր զայն տեառն » . (Թիւք . ԺԵ . 19 . 20) :

ԱՆԳՂԻՈՅ ՄԷՉ

Ծ Ի Ս Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն Խ Ն Դ Ի Ր Ը

Անդղիա վերջին տարիներս տարօրինակ տեսարան մը և զարմանալի դաս մը կընծայէ աշխարհի : Ապագէն, այնպիսի դարու մէջ՝ յորում կրօնական համոզումները կը տկարանան, եւ հաւատք կը նուազին, այն ինչ Գերմանիա բնագիտութեանց, փափաղանց սիրահարելով նիւթապաշտութեան գրութիւնը ձեռք կ'առնու, եւ Գաղղիա, յեղափոխական Գաղղիա, անտարբեր կը գըռնուի բողոքովին կրօնական խնդիրներու մասին, եւ որ աւելի զարմանալին է, մինչդեռ մեք իսկ հայքս, որ լոկ կրօնական հասարակութիւն մ' ենք, կրօնի վրայ անտարբեր և անհոգ ենք, Անդղիա կրօնական խնդրոյ մը վրայ կը յուզի և կը բորբոքի : Ասկէ անսովոր իրողութիւն չկրնար բլլալ, իրողութիւն մը՝ որուն հաւատալ գոյարար կողմայ լսողին, մանաւանդ անոր՝ որ Եւրոպիոյ վրայ 'ի մօտոյ կամ 'ի հեռուստ տեղեկութիւն մը ունի : Ուրիշ աւելի զարմանալի կէտ մ' ալ աս է որ խնդրոյ նիւթ եղած առարկայն շատ ոչինչ է, դոնեա, ըստ երևութիւն :

Եթէ մեր ազգային ժողովոյ անդամ մը բեւմ ելլէ և ամբաստանէ մեր եկեղեցականները՝ թէ կրօնական արարողութեանց մէջ կանոնի հակառակ զգեստ կը հագնին, և կամ մեր եկեղեցականները պաշտամանց մէջ այս ինչ ձեւը կը դործածեն, ամէն մարդ կրնայ երևակայել՝ թէ ո՞րչափ ոչինչ կը համարուի ամբաստանութիւնը : Սակայն, այսպիսի խնդիր մ' է՝ որ քանի մը ամիս խռովեց զԱնդղիա : Անդղիացւոց հասարակագր ժամերգութեան գրոց մէջ սա յօդուածը կայ, +ահա

Եւայր Եւրեանց պաշտօնէն կազարելուա որոնք պէտք է այնպիսի դէպքեր Եւայր Եւրեանցին , զոր խորհրդարանը առհմանեց անգլիական եկեղեցւոյն համար լեզուաբար Դ. Ե լեզուաարտօնեան երկրորդ դարինն : Այս կանոնական յօդուածն ամեն օրաթերթ , ամսաթերթ և խորհրդարաններ յուզեց և վիճաբանութեան անհատներու մէջ խառնուած :

Իրաւացի չէ՞ արդեօք զարմանալն այս տեսարանին վրայ , տեսարան մը՝ որուն նմանը չէ տեսնուած վերջին դարուս մէջ , և դուրսեւ՝ կրօնի վերաբերեալ արդի դաշտաւարաց դէմ պայքարել կը կարծուի . Յայսպիսի սովորութիւն և ժամանակի , յորում՝ կարծեա թէ ամեն ժողովուրդ և անհատ միայն իւր անձնդիւրութեան եւ հաճոյից վրայ կը խորհի , սքանչելիք իմն է որ աշխարհիս վրայ կը գտնուի այնպիսի ժողովուրդ , ինչպէս անգլիացիին , որ ցոյց կուտայ՝ թէ կրօնքն ո՛րչափ մեծ և կարեւոր տեղ կը բռնէ պետութեան մը վիճակին մէջ : Կարեւոր է՝ որ այս տեսարանը օգտակար ընենք մեր ազգին , որուն բոլոր կարեւորութիւնը , համբաւն անցեալն և հանդերձեալը կրօնական է . սակայն և այնպէս մեր կըթուլութեան համար հրատարակուած լըրադիւրներ իմաստութեամբ չեն վարուիր կրօնի յատկացած սովորութեանց . նկատմամբ , ինչպէս տեսնուեցաւ եկեղեցականաց ամուրիութիւնը հերքելու համար յօդուած հրատարակողներուն վրայ . որք թէ և բաւական ազդեցութեամբ եւ հակասական դրեցին , և ապացուցի կանոնը զխոցողներէն ոչ ոք համոզեցին , բայց , հաւանականաբար , բաւական մտքեր չփոթեցին : Անգլիացւոց ազգին կրօնական խնդիրներու ընծայած կարեւորութիւնը մեղի ալ օգտակար կրնայ ըլլալ . ուրեմն պէտք է տեղեկութիւն տամք՝ որչափ որ հաւաքած կրնամք ըլլալ ասկէ քանի մ' ամիս հրատարակուած եւրոպական թերթերէ , և պատմեմք՝ թէ ինչ անցքեր պատահեցան Անգլիոյ մէջ կրօնական ծեսերու նկատմամբ :

Ա.

Անգլիացւոց մէջ քառասուն տարիէ ի վեր կը յու-

յուզղուն կրօնական խնդիրներ , եւ ամբառ խռովութիւններ կը յարուցանեն , մօտերս աւելի սաստկութեամբ յուզուեցաւ եւ մեծ յեղափոխութիւն երեւան եկաւ , մինչեւ նշանաւոր մաս մը անդղիացի հռովմէական եկեղեցւոյ հաւատալիքներն ու ծեսերը ընդունեցին , եւ ասոր համար ամեն օր կրնախատուին :

Շատերուն յայտնի ըլլալ կրկարծեմք՝ թէ 1838 թուականին կրօնական մեծ շարժումներ անդղիական եկեղեցւոյ ծիսականութիւնը նուիրագործեցին : Երեսուցեանները քրիստոնէական հաւատալեաց եւ ծիսից վերահաստատութեան մասին սյնչափ յառաջ դացին , մինչեւ իսկ լուսաւորեալ հռովմէականք երբ անդղիական եկեղեցի կրմանէին կրնային խղճերնին հանգարտեցունել եւ իբրեւ իրենց մայրենի եկեղեցւոյն մէջաղօթքի եւ պաշտաման ներկայ գտնուիլ . Սնդղիոյ տիրող եկեղեցւոյն մէկ մասը՝ Եդուարդ Դ. ի ժամանակ ճանչցուած հաւատալիքներն , արարողութիւններն ու զարդերը , սրբ կարվինականութեան աղբեցութեամբ հետզհետէ ոչնչացած էին տասնեւօթներորդ դարու վերջերը , կրկին ձեռք առին գործածել :

Երեսականութիւնն իրեն թիկունք առած էր 1833 թուականի կանոնադրութիւնը , եւ աղօթագրոց նոր յօդուածը ջերմ պաշտպանութիւն գտաւ ծիսական անդղիացիներէ : Քահանայք ընդհանրապէս խիստ ազնուամիտ եւ բարեսէր մարդիկ են , եւ շատերն իմաստութեան եւ բարուց կողմանէ չնաշխարհիկ ձիրքեր ունին , եւ ասոր կը վկայեն նոյն իսկ թշնամիք անդամ :

Գիտնալ պէտք է՝ որ որչափ անդղիացւոց կրօնական վերանորոգութիւնն ուղղափառութեան մօտենալու քայլ կ'ընէ , որովհետեւ արդէն մէկքանի տարտամ եւ անորոշ մնացած կրօնական խնդիրներ երթալով պիտի ելլեն տարտամութենէ եւ որոշուին , եւ աւելի պիտի մօտենան դոնէ արեւելեան եկեղեցիներու դրութեանց , նոյնչափ ալ բողոքականաց մոլեռանդութիւնը կ'ըսթափի . ասոնք սկսան ծիսականութեան յարողները հալածել այնպիսի ատելութեամբ , զոր հռովմէականաց

դէմ անդամ չեն դորձածեր : վերջին տասն տարիներուս մէջ Անգղիա անվերջանալի բանակաւորաց թատրմ' եղած է , և շատ անգամ դատարանները մէջ մտած են երկու կողմանց կրօնական վէճը խաղաղելու համար : Երկրաւորութիւնք և առեւութիւնք օր քան զօր աճեցան , երկու կողմերն ալ տններելի դաւերով իրարու դէմ զինեցան , անկարգութիւնն այնչափ անհանդուրժելի եղաւ , մինչև օրինադրութեան հարկն առհասարակ դգալի եղաւ : Այս օրինադրութեան պէտքն աւելի զդալի եղաւ 1873 թուականին , երբ խոստովանութեան խնդիրը նորագոյն յուզմանց առիթ եղաւ . այս խնդիրն անշուշտ 'ինպաստ ծիսականաց պիտի լուծիր Անգղիոյ էպիսկոպոսութիւնը՝ եթէ կարենար կառավարութիւնն իւր դիտաւորութեան օժանդակ ընել :

Կրօնական յուզմանց հետ քաղաքական վէճերն ալ սաստիկ բորբոքեցան , եւ արդէն այնպիսի երկրի մէջ , յորում կրօնք եւ քաղաքականութիւն միասնաբար կը գործեն , հարկաւ մէկ նիւթոյ վրայ եղած վէճը լուեւեայն կամ յայտնի միւսոյն վրայ ալ պիտի տարածուի , այսպէս եղաւ Անգղիոյ համար ալ : Կլատթիթի ժողովրդական դահլիճը յարտաքուստ եւ 'ի ներքուստ դղրեցաւ եւ վտանգեցաւ : Բրուսօ — դաղղիական պատերազմին դիպուածը , դաղղիացւոց արկածը , Հասարակորդութեան պատճառած անհնարին սարսափը դաղափարաց մէջ յեղափոխութիւն բերած էին , և ամեն մարդ կը խորհէր թէ արդեօք ի՞նչ ապագայ պիտի ունենայ այնպիսի քաղաքականութիւն մը՝ որուն մէջ իշխանութիւնը մեծապէս տեղի տուած էր աղատութեան : Հասարակաց կարծիքը Կլատթիթի կողմը չէր , խորհրդարանի վերջին նիստն ամբաստանութիւններով գոցուեցաւ : Ուստի հարկաւ դահլիճին նախագահը կամ ուրիշին պիտի յանձնէր իշխանութիւնն եւ կամ սպառած զօրութիւնը ժողովելու համար նոր ընտրութիւններ պիտի ընէր : Այս վերջին եղանակն աւելի կարելի կը թուէր , սակայն յոյժ վտանգաւոր էր , վասնզի յայտնի կը նշմարուէր որ Կլատթիթի քաղաքականութիւնը պի-

տի հերքուէր : Աղատամիտն կլատոթըն երկրին վատա-
հութիւնը կորուսեր էր , Եւրոպիոյ բաղդին վրայ ին-
կած տարբերութիւնն եւ յեղափոխութեան յառաջա-
դիմութիւնը ժողովրդեան վստահութիւնն ալ վերցու-
ցած էին կլատոթընէն , կրօնականաց վստահութիւնն ալ
խանգարած էր , որովհետեւ իրլանտիոյ եկեղեցին խիստ
սահմանափակ ըրած էր , որմէն կըհետեւէր անդղի-
ական եկեղեցւոյն ապագային վտանդը : Տիրող եկեղե-
ցին նշարեւոյ զայս , եւ վախնալով որ մի գուցէ նոյն
բաղդին պատահէ , չէր վստահիր բնաւ տոնախմբին անձի՝
որ որչափ իր կրօնքին բարեկամն էր , անկէ շատ աւել-
ի ազատասէր էր , եւ պնչալի յառաջ կերթար , մին-
չեւ պետութիւնն ու եկեղեցին իրար հապոյ յօդերը խը-
ղելու պիտի բլար : Կլատոթըն վտանգաւոր բարեկամ
մը կը նկատուէր կրօնականներէն , ուստի անցեալ տարի
այս միջոցներուս երբոր իւր իշխանութեան վերահաս-
տատութիւնը կամ հերքումն առաջարկեց ընդհանուր ժո-
ղովոյն , անդղիական կղերը մեծ մասամբ իրեն հակա-
ռակ քուէ տուաւ , եւ հետեւանքն եղաւ իր անկումը :
Կլատոթընի անկումն որչափ ծանր էր քաղաքական տե-
սութեամբ , ասկէ պակաս չէր ըստ կրօնականին : Աղա-
տամիտ պաշտօնեայն , ապագէն , եկեղեցւոյ հետ ունե-
ցած յարաբերութեանց մէջ շատ ընդարձակօրէն վա-
րուած էր , մոլեռանդութեան թշնամին էր , եւ աղ-
նուականութեան հետ օրինաւորապէս կը վարուէր , եւ
այսոր համար էր , որ անոր իշխանութեան բոլոր ժամա-
նակները ծիսականաց կուսակցութիւնն աւետարանա-
կան եւ այլ անուններով ճանչցուած աղանդաւորներու
կուսակցութեանց դէմ կը պաշտպանուէր : Սակայն եւ ոչ
մէկ կուսակցութիւն յայտնի կրնար խիղախել յանուն այս
պաշտօնէին օգնութեան , վասն զի ամենքն ալ քաջ դի-
տէին՝ որ անիկա հալածողի դերը կատարել յանձն չէր
առնոյր :

Նոր քուէարկութիւնը կամ ընտրութիւնն որ բաւա-
կան երկար տեւեց , Տիղրայելին կարդեց փոխանակ Կլ-
ատոթընի , եւ անմիջապէս կրօնական կուսակցութիւնք

գլխակցին վրան , եւ ասոր միջոցով իրարու դէմ ինք-
զինքնին պաշտպանել ուզեցին : Խորհրդարանի եւ իրա-
ւարանութեանց կամ որ նոյն է եկեղեցական ժողովոյ՝
մէջ ընտրութենէն յառաջ եկած յուզմունքը դեռ հան-
դարտած չէր , եւ արդէն հասարակաց մէջ դեռ կը-
թափառէին այլ ընդ այլոյ լուրերը : Կ'ըսուէր՝ թէ նո-
րընտիր պաշտօնէին իշխանութենէն օգուտ քաղել ու-
ղողներ կան , որք եկեղեցական քանի մը օրէնքներ
փոխել պիտի տան : Այս կասկածներն ու համարը ,
չառ չանցած , հաստատուեցան : Իմացուեցաւ՝ որ ե-
պիսկոպոսները՝ միշտ խորհրդակցութիւններ կ'ընեն այն
նպատակաւ՝ որ ծիսականութիւնը վերցունեն , կամ որ
նոյն է նուաճեն տիրող եկեղեցւոյն այն մասը՝ որ օր ըստ-
օրէ հռովմէականութեան քիչ մը կը ժօտենայ :

Բարեպատեհ՝ Ժամն եկած հասած էր . Տիգրայելի
իւր յաջմանակէն քաջալերեալ ականաւոր գործով մը
իւր քաղաքականութիւնն հաստատել կ'ուզէր , և սրտա-
դին շնորհակալութիւն կը յայտնէր եկեղեցականներուն
վրայ՝ որ իւր հակառակորդ՝ պաշտօնէութիւնը կործա-
նելու համար իրեն աջակից եղան : Ամեն մարդ Տիգրա-
յելի վրայ այն կարծիքն ունէր՝ թէ սա իւր նախոր-
դէն կրօնապէս և և քաղաքականապէս տարբեր դաղա-
փար ունէր , ուստի և կը պարտաւորէր աւետարանա-
կան կամ հակածիսական կողմնակցութեան յարիչ՝ ծա-
նուցեալ ևս էր՝ թէ սա ծիսականաց վրայ այնչափ հա-
մարմունք չուներ , և այս կուսակցութիւնը կը համբաւէր
իրեւ այնպիսի վտանգաւոր մարդիկ՝ որք պապականաց

¹ Անդղիա երկու եկեղեցական նահանգաց կը բաժնուի :
Քանթերպըրի եւ Նորք : ամեն նահանգ իւր իրաւարանական
ժողովն ունի , եւ ասոնք ալ երկերկու դիւան ունին , վերին
եւ ստորին : Առաջինին անդամ են նահանգին բոլոր անուանի-
եպիսկոպոսունք , իսկ երկրորդին անդամներն ալ երեք անսակ-
կ'ըլլան : ամանք կառավարութեան անուանաճներն են , ամանք
կանոնիկոսաց , ամանք ալ ժողովրդապետական կղերին : Այս գոր-
ծարանաւորութեան դէմ հիմա չառ կը խօսին եւ կ'ըսուի թէ
պիտի փոխուն վերջապէս :

հետ 'ի դաշտնի միաբանեալ են անդղիական եկեղեցին
կործանելու խորհրդով : Այս տեսութեամբ , օրեմն վըս-
տահութիւն ունէին Տիգրայելի վրայ հակածիտականք ,
թէ այս պաշտօնեայն եթէ ազդեցութեամբ չխրախու-
սէ , դոնէ հակածիտականաց կուսակցութեան յառաջ
երթալու խափանարար պիտի չըլլայ :

Եպիսկոպոսութիւնը , անշուշտ , Տիգրայելի եկեղեց-
ւոյ նկատմամբ բռնած քաղաքականութիւնը կը տեսնէր ,
և անոր բուն դադարաւորացը հմտանալով՝ սկսաւ ժողո-
վականերու մամուլներու և հասարակութեան մէջ դռնէ
չ'ընէն ձեռնարկ : Սոյն դէպքն իրաւաբանական ժողովոյ և
խորհրդարանի բացման նախընթաց օրը տեղի կ'ունենար :
Նշանաւոր էր այս վայրկեանը , վասնզի արդէն նոխատե-
սուած որոտումն ահա վերջապէս կը պայթէր՝ այն ան-
ձանց ձեռքով , որ ընդհակառակն պարտաւոր էին բո-
լոր ճիւղերնին թափել այսպիսի դործէ մը ղգուշանալու :

Արդարեւ , Անդղիոյ կրօնական վերջին վէճերը դի-
տելով , մեծապէս կը զարմանամք , երբ կը տեսնեմք որ
եպիսկոպոսութիւնը խումբ մը կողմնակիցներ ժողովելով՝
կըջանայ եկեղեցի և Քրիստոնէութիւն միանգամայն տա-
պալել , Գուցէ եպիսկոպոսներն այս բանս դիտողութեան
առած չէին . բայց ինչ որ ալ ըլլայ , ստոյգ է թէ՝ փո-
խանակ հաւատքը պաշտպանելու , անհաւատութեան
կողմն աւելի զօրացուցին՝ Անդղիոյ պէս ազտամիտ
երկրի մը մէջ :

Գրեթէ ամիս մը անցած էր սոյն քաղաքական և
կրօնական վէճերուն վրայ : Հակածիտականաց եկեղեցական
ժողովը կ'աշխատէր հասարակութեան կարծիքն իւր կողմը
շահելու . իսկ Առկէտն եկեղեցին՝ միայն պաշտպանու-
ղական դիրք մը բռնելով , դրամ կըհաւաքէր իւր ան-
դամներէն , Հայր Փառնէլ , և Հայր Եղուարդ երկու
ծիսական պաշտօնէից օգնելու համար :

Նոյն օրերը Քանթերպըրի Արքեպիսկոպոսն՝ իւր
նահանգին Սոլսբըրիի ներկայացնող անդամոց հետ
բանակցութիւն մը ըրաւ , յորում բնականապէս պէտք
էր որ եկեղեցւոյ օգտակար օրինաց ծրագիր մը պա-

տրաստեղու վրայ խօսէր , բայց այս մասին խոր լուծիւն
պահեց : Սակայն Թայմզ՝ անխոհեմ եպիսկոպոսի մը
ձեռքով՝ եպիսկոպոսութեան պատրաստած դաւն ի-
մանալով , իսկոյն հրատարակեց իւր թերթին մէջ ծրա-
դրին պատճենը՝ որ լորտերուն խորհրդարանը պիտի
ներկայացուէր :

Այս անկարծելի լուրը բոլոր Անգղիա զարմացուց :
Լրագիրք ընդօրինակեցին ծրագրին պատճենը , և ամեն
կողմէ խստիւ քննադատութիւններ տեղալ սկսան ծը-
րագրին վրայ . Թայմզ ինքնին աճապարեց ծրագրին
թերութիւնները խոստովանելու : « Եկեղեցւոյ օրէնք-
ները վերաքննութեան ենթարկելու համար , կ'ըսէր
Մօրնինկ վոսթ , հարկ չկայ այնպիսի ծրագիր մը պա-
տրաստելու , այլ միայն պէտք է սոյն օրէնքները լաւ
կերպով աչքէ անցունել » :

Այս միջոցներուն էր՝ որ կառավարութեան խոր-
հրդարանը բացուեցաւ , եւ թագուհւոյն առաջին ա-
տենաբանութեան մէջ , եկեղեցական օրէնքներ առա-
ջարկելու խնդիր յուղուած չըլլալով՝ նոր դրդուութիւն-
ներն սկսան տակաւ առ տակաւ հանդարտիլ .

Թիսականք , թէպէտ և ապագային վրայ կատարեալ
վստահութիւն չունէին , բայց իրենց հանդիստը վրդո-
վող պատճառները դոնէ առ ժամն դադրած էին :

Հաղիւ ամիս մը տեւած էր սոյն հանդարտութիւնը՝
երբ ապրիլ ամսոյն վերջերը՝ օրագիրք լուր տուին թէ՝
Անգղիոյ Արքեպիսկոպոսը լորտերուն խորհրդարանը
ներկայացուց ծրագիր մը՝ որուն նպատակն էր կրօնա-
կան պաշտամանց վերաբերեալ օրէնքներ պատրաստել
դիւրին միջոցներով : Հասարակութիւնը մեծապէս զար-
մացած էր Արքեպիսկոպոսին բռնած ընթացքին վրայ ,
եւ մամուլը խորհուրդ կուտար՝ զդուշութեամբ եւ խո-
հեմութեամբ դործել :

Այս անգամ ծիսականութիւնը բնաջինջ ընելու խըն-
դիր չկար . նոր ծրագրին նպատակն էր՝ դատաստանա-
կան կտրուկ պայմաններ որոշել , ծախքերը պահսեցնել ,
և օրինաց վերաքննութիւնը դիւրացնել : Ծրագիրը կը-

պահանջէր՝ որ Աղօթագրքի կոնոնայ քննութիւնը՝ եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ կազմուած ատենին չյանձնուի, այլ նոր ատեան մը կազմուի՝ մէկ եպիսկոպոսով և երեք օժանդակներով՝ որոնցմէ մին եպիսկոպոսն ընտրէ ։

Ստուգիւ , գրեթէ միաստեալական իշխանութիւն մը էր Արքեպիսկոպոսին պահանջածը , եւ այնչափ տարօրինակ՝ որ եպիսկոպոսները կրնային այնուհետեւ ըստ քմաց իւրեանց գործադրել օրէնքները ։ Արքեպիսկոպոսը ճառ մը խօսեցաւ՝ նոր օրինադրութեան մը կարեւորութիւնը ցցնելու համար , որուն խօսքերէն եւ իբր ծրագրին իմաստէն յայտնի կերեւէր՝ թէ չէր ուզեր բռնաւ ծիսականութեան հետեւիլ ։ Եւ մինչդեռ ներում կը շնորհէր եկեղեցւոյ էական կանոններն անդամ դրլ ժողներուն , միւս կողմէն խիստ անողօք կը վարուէր այն մասին դէմ , որ մեծ խղճմտութեամբ դադարեալ օրէնքները քննել եւ վերահաստատել կը ջանային ։ Արքեպիսկոպոսին պատ՝ի պատ խօսքերուն հակառակ , ամեն ոք յայտ յանդիման տեսաւ եւ զգաց վերջապէս՝ որ բոլոր նորա ջանքն ու խորհուրդը ծիսականութիւնը առաջադնելու վրայ կը կայանար ։

Արքեպիսկոպոսը բոլոր ծիսականները դժգոհ թեմականի եւ հակառակորդ եպիսկոպոսի մը ազատ կամահաճութեան ձեռքը գերի կ'ընէր , եւ կուզէր որ դատաստանական վէճերու մէջ եպիսկոպոսն լիակատար իշխանութիւն ունենայ աղղեցութիւն բանեցունելու սոյն պայմաններն են , կ'ըսէր , իւր ծրագրոյն բուն միտքը ։

Ոմանք պաշտպանեցին սոյն օրինադրութիւնը , այլք ընդդէմ բողոքեցին , եւ չէին ուզեր՝ որ այնպէս ամապարանօք հրատարակութեան տրուի ։ Բոլոր Անդղիոյ եպիսկոպոսաց մէջ՝ միայն Լէնքօշի վօրչվորա եպիսկոպոսը գտնուեցաւ որ ամեն կերպով արժանի հանդիսացաւ իւր կարգին եւ աստիճանին ։ Երբ Արքեպիսկոպոսն իւր ճառը լնցուց , ոտք ելաւ վօրչվորա եւ ժամանակ խնդրեց խորհելու , եւ յորդոր կարգաց միանդամայն չաճադարել ։ Մի առ մի բացատրեց՝ թէ որ

չափ աղէտներ պիտի գային թափէին եկեղեցւոյ վրայ :
եթէ Անդդիոյ բարձրագոյն կարգի կղերականաց զգա-
ցումները վիրաւորուէին¹ : Սոյն խօսքերը՝ որ ջերմ ծա-
վահարութիւններ կ'արժէին, Եօրքի արքեպիսկոպոսին
նախատանաց առարկայ եղան, և «նէթի» համարուեցան :
Լուրջ խորհրդածութիւն մը այսպէս անարգական կեր-
պով նախատին արդարեւ ծանր էր, և անվայելուչ ե-
պիսկոպոսի մը՝ որ իւր պաշտօնակցաց մէկուն հետ կը
խօսէր : Վիճաբանութեան սկիզբէն մինչև աւարտը՝ դոր-
ժածուած լեզուն բնաւ լսուելու անգամ արժանի չէր :

Պապական մոլեռանդ ծիսականներն այնչափ գէշ
տպաւորութիւն ըրած էին Անդդիացւոց վրայ՝ որ արքե-
պիսկոպոսն առիթ առնելով՝ լորտերուն խորհրդարա-
նը խօսած ճառին մէջ՝ այնպէս կարծեցուց, թէ Անկլի-
քանութիւնը Պապականութեան ձուլուելու վրայ էր՝ ե-
թէ այլ ևս ծիսականութիւնը յարատեւելու ըլլար : Արքե-
պիսկոպոսին օրինակին հետեւելով՝ աւետարանական կողմ
մնակցութեան օրագիրներն ալ չորս ամիս շարունակ սոյն
գրգռիչ ընթացքը բռնեցին :

Սակայն ծրագիրը հասարակաց վիճաբանութեան
անսպառելի նիւթ եղաւ, և ամեն ոք դժգոհութիւն
կըյայտնէր : Ոմանք անիրաւ կը գտնէին ծրագիրը : այլք
թերի կը համարէին և կը ցանկային որ աշխարհականներէ
մեծ մաս մը գտնուի, և գրեթէ ամենքն ալ չէին հաւա-
ներ եպիսկոպոսներուն միապետական իշխանութիւն տալ :
«Արքեպիսկոպոսին ծրագիրը, կ'ըսէր Աւետարանական
կողմնակցութեան մոլեռանդ լրագիրներէն մին, և ո՛չ
մէկու մը քով յարգ չգտնելէն զատ, հասարակութեան
ցատումը շարժած է իւր վրայ : Ժողովուրդը կը գանգատի

¹ Արքեպիսկոպոսին առաջարկած օրինաց ծրագիրը բոլոր
կղերական դասէն ձախող ընդունելութիւն գտնելուն գլխա-
ւոր ապացոյցներն են, նախ՝ ծրագրին ժողովներէն ընդդի-
մադրութիւն գտնելը : Եւ երկրորդ՝ ծրագրին պաշտպան կամ
հակառակ ստորագրութեանց ցուցակը : Ծրագիրը 295 ձայն
դէմ, 2,640 ձայնով կրմերժուէր :

Թէ եպիսկոպոսաց անսահման ազատութիւն կուտայ , կղերն ալ ցաւ կը յայտնէ Թէ իրենց տրուած իշխանութիւնը չափազանց է : Մեզի պէտք եղած բանը՝ կ'ըսէ , վերանորոգութեան շահերը պաշտպանող ծրագիր մ'ըլլալու է :

Արքեպիսկոպոսը բնաւ անտեղեակ չէր՝ Թէ իւր առջև հակառակութիւններ պիտի ծագին . բայց չէր յուսար՝ որ իւր կարծածէն աւելի ահագին պիտի ըլլային . և դարձեալ այնպէս մը կը կարծէր՝ Թէ ծիսականութիւնն իբրեւ մոլեռանդութիւն ներկայացունելով՝ կրնար յաջողել : Մեծ հոգ ունէր եպիսկոպոսութեան մէջ ծագած զանազան կարծիքներն խղդելու , և կըխորհէր որ՝ իւր պաշտօնակցաց գլուխն անցած՝ խորհրդարանը ներկայանալով , մէկէն յաջողութեան քուէ պիտի ստանար . և եթէ դիմադրութիւն ալ պատահէր , դիւրաւ պիտի կարենար յաղթել՝ մեծադոյն մաս մը իւր կողմն ունենալով : Քաջ գիտէր նաև՝ որ պէտք չէր գործերն յապաղել և չթողուլ ընդդիմադիր մասին՝ որ ժամանակ ունենայ ինքզինք կաշմակերպելու և խորհելու : Ուստի խընդրեց՝ որ մօտ ժամանակի մը մէջ իւր ծրագրին երկրորդ ընթերցումը կատարուի , և ուզեց՝ իւր առաջարկեալ օրինաց քննութիւնն ոչ միայն եկեղեցւոյ երեսփոխանաց չյանձնել , այլ նոյն իսկ նոցա իրաւացի դիւրագագացութիւնը գրգռել , որ Անկիլիքան եկեղեցւոյ գլուխէն բնաւ չէր սպասուեր :

Քանթէրպրիի իւրաքանչեւ ժողովը՝ ապրիլ 29 ին պիտի դումարուէր , և արքեպիսկոպոսը պահանջեց՝ որ երկրորդ ընթերցումը 28 ին կատարուի , այսինքն ժողովն նախորդ օրը : Այսպէս գործելն ուղղակի անարգանք էր այն մարմնոյն՝ որուն գլուխն ինք էր . երբէք Անդղիոյ Արքեպիսկոպոս մը եկեղեցւոյ իրաւունքներն այսպէս առաթուր կոխած չէր : Ոչ միայն ստորին կարգի կղերին՝ որուն վրայ աւելի մասնաւորապէս կը ծանրանար առաջարկեալ օրէնքը , բնաւ խորհուրդ հարցուած չէր , այլ նաև յայտնի կ'երևար՝ Թէ անոր կարծեաց բնաւ իսկ կարեւորութիւն անգամ չէր տար , երբ

իւր ծրագրին ընթերցումը ժողովոյ նախորդ օրը կատարել կըպահանջէր : Զարմանալին այն է որ՝ բոլոր եպիսկոպոսաց մէջ միայն Լէնքոլնի եպիսկոպոսը հասկցաւ խնդրոյն ծանրութիւնը , և բարձրաձայն բողոքեց . հասարակութիւնն ալ միացաւ նորա ձայնին հետ , և աշխարհական ատենակալներ սկսան կղերին կողմը պաշտպանել , ընդդէմ եպիսկոպոսութեան : Խորհրդարանը չէր ուզեր գործն աճապարանօք լմնցունել , բայց արքեպիսկոպոսն ամեն ճիգ կըթափէր՝ իւր ծրագրին առանց ժամանակ կորսնցունելու՝ քուէի դնել :

Երկրորդ ընթերցումը՝ մարտ 28 էն մինչև ապրիլ 30 երկու օր ետ ձգուելէն յետոյ , դարձեալ մինչև մայիս 11 յետաձգուեցաւ , Ապրիլ 27 էր . Մալբորոկի դուքսն արքեպիսկոպոսէն խնդրեց որ ընթերցումը քանի մը օր երկարաձգէ , որպէս զի հասարակութիւնն եւ կըզերը ժամանակ ունենայ առաջարկեալ օրինաց վրայ խորհելու եւ դիտողութիւն ընելու : Շատ դժուարաւ ընդունուեցաւ իր խնդիրը . եւ եթէ դիւանապետ լորտը դէսին օգնութեան չհասնէր , անկարելի էր՝ որ արքեպիսկոպոսը զիջանէր , ծրագրին երկրորդ ընթերցումը դոնէ վայրկեան մը յետաձգել :

Սոյն առթիւ , Արքեպիսկոպոսին լորտերուն խորհրդարանը խօսած ճառը նշանաւոր է երկդիմի եւ խորամանկ ոճոյն կողմանէ . խղճիւ կըվկայէ իրմէ խնդրուած յետաձգման իրաւացի ըլլալը . բայց լաւ կ'իմաստասիրէ նաեւ՝ թէ այն յետաձգումէն քանի վտանգներ պիտի ծագին իւր առաջարկութեան դէմ . կըվարանի իւր պարտքին եւ շահուն մէջ , մինչեւ վերջապէս պարտուց կողմը նորա շահախնդրութեան տեղի տուաւ :

Ստոյգն ըսելով , Անգղիոյ կղերը շատ իրաւունք ունէր իւր արքեպիսկոպոսէն կրած նախատանաց վրէժխնդիր ըլլալը , և մեծ , բայց արդարացի յուզումներ յարուցանելու . Սակայն պէտք է խոստովանիլ որ այս ամեն դժուարին պարագայներուն մէջ այնպիսի խաղաղասիրական և կղերի մը վայելուչ ընթացք բռնեց

որ յոյժ պատիւ կը բերէ իրեն , և որուն վրայ Անդղիոյ բոլոր անկողմնակալ հասարակութիւնը մեծապէս դարմացաւ և գովեց : Արքեպիսկոպոսը՝ վերոյիշեալ ապրիլ 27 ին խօսած ճառին մէջ , ատենակալաց առջև հրապարակաւ կը մերժէր իւր ծրագիրը Ժողովոյն քննութեան յանձնել , և երկրորդ օրը 28 ին , դեռ նախորդ օրուան նախատանաց վրայ ժամանակ չանցած , հասարակաց խնդրանօքը , բռնադատուեցաւ իւր թշնամանած կղերին ներկայանալ և խնդրել որ ընդունին իւր առաջարկած օրէնքը , և այնպիսի օրէնք մը՝ որ կղերին հալածանքն ու անկումը կը պատրաստէր : Ստորին կարգի կղերին համար պատեհ առիթ մ' էր այս՝ իւր եպիսկոպոսն յուզողութիւն հրաւիրելու : Կարող էր նա յոյժ իրաւամբ խնդրել արքեպիսկոպոսէն որ ծրագրին ընթերցումը յետաձգէ և իրենց Ժամանակ տայ խորհրդածելու : Քիչ մարդ կար որ կղերին այս ընթացքին չհաւանէր , և ամեն ոք պատրաստ էր արքեպիսկոպոսին մի քանի ծանր խօսքերուն ներքեւ քայց կղերն այսպէս չըրաւ : Ծրագրին վրայ սկսաւ հանդարտ եւ չափաւոր կերպով վիճաբանել , և գրեթէ ամբողջ շաբաթ մը առաջարկեալ օրէնքը քննուեցաւ , իր ամբողջութեան և իր մասերուն մէջ , և շատ քննութիւններէ , վիճաբանութիւններէ եւ անհամաձայնութիւններէ ետքը , հաստատուեցաւ թէ անկարելի էր առաջարկեալ օրէնքն ընդունել : Սոյն դէպքը Բանթերպրիի եպիսկոպոսին խօսքէն ստորին դիւանին մէջ տեղի ունեցաւ , ապրիլ 29 էն սկսեալ մինչև մայիս 8 :

Արքեպիսկոպոսին հարուածը սաստիկ էր . հասարակութիւնն ևս քան զեւ գրգռեցաւ կղերին քննադատութիւններով , չորս օրագիրներն այլ և այլ գոյնեղով կը ներկայացնէին , խստիւ կը դատաւիտէր ծրագիրը . եկեղեցւոյ ներքին և արտաքին դիմադրութիւնն օր օրի կ'աւելնար ու կը ծանրանար . օրաթերթները սոյն խընդրով միայն կ'զբաղէին , եւ կողմնակցութիւնք իրարու քաղցնելով՝ մեծ աղէտներ կ'սպառնային :

Եթէ Արքեպիսկոպոսը խղճի մտօք իւր պարտքերը

Կատարելու ըլլար, և եպիսկոպոսներն ատենակալ ըլլա-
 լէ աւելի եկեղեցւոյ հովիւ ըլլային, այն ատեն մէկ բան
 մը կար միայն ընելիք, յետոս կոչել առաջարկեալ օրէնքն
 եւ ուրիշ միջոցներ ձեռք առնուլ Անկլիքան եկեղեցւոյ
 խանդարմունքները դարմանելու համար, իմաստութիւն
 եւ քաղաքականութիւն այսպէս կը հրամայէին վարուիլ.
 բայց Անգղիոյ Արքեպիսկոպոսին համար այսպէս գոր-
 ծելը գրեթէ անձնապաշտութիւն էր. Ուստի լորտերուն
 խորհրդարանը ներկայացաւ ծրագրին երկրորդ ըն-
 թերցումը խնդրելու, մայիս 11 ին, խիստ մրկալից
 եղաւ այն աւուր նիստը. բարեկամ և թշնամի տարբեր
 տարբեր դիտողութիւններով առաջարկեալ օրէնքը քնն-
 նադատեցին, դառն խօսակցութիւններ տեղի ունեցան,
 վասն զի ոչ ոք գոհ էր ծրագրէն. բայց երբ Արքեպիս-
 կոպոսը խիստ շատ յամառեցաւ, քաղաքավարութեան
 օրէնքը տեղը տանելու համար, երկրորդ ընթերցումն
 ալ կատարուեցաւ, և ծրագրին մանրամասնաբար քնն-
 նութիւնը յանձնաժողովին խրկուեցաւ:

Թողունք ուրեմն որ յանձնաժողովը սոյն խնդրովն
 ղրաղի, և քիչ մ' ալ Անգղիոյ ժողովրդեան մտաց վի-
 ճակը քննենք:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐԱՐԱԾՈՅ ԻԻՐՈՅ

ԵՒ ՊԱՐՏՔ ՄԱՐԴՈՅ

ԱՌ ԱՐԱՐԻՉ ԻԻՐ

(Ծարանայութիւն • Տէ՛ւ Թի՛ւ Ա. Երեւ 46)

Ի՞նչպէս դրական կրօնքի չհաւատացող փիլիսոփայն Աստուծոյ երկրպագելու պարտքը կը կատարէ :

Այսպիսի փիլիսոփայն Աստուծոյ երկրպագելու պարտքը կատարած կ'ըլլայ, եթէ բարոյականին օրինաց հակառակ չեղող այլոց հաւատքը չըծաղրէ : Եթէ բռնական կրօնից չհաւատացողները լուսաւորէ՝ առանց չափազանցութեան դիմելու . երբ մէկն անաստուածութեան նշաններ ցցունէ՝ բողոքէ, եւ բնաւ Աստուծոյ անունը պարապ տեղը բերանը չառնէ . եւ եթէ հարկը պահանջէ Աստուծոյ անունը տալ, արտաքուստ մեծարանք եւ երկիւղածութիւն պիտի ցցունէ, զԱստուած յօգնութիւն պիտի կանչէ կենաց հանդիսաւոր պարագայից մէջ . բարի դորժեր պիտի ընէ՝ զինքը պատուելու մասնաւոր դիտմամբ . ահաւասիկ դրեթէ ասոնք են Աստուծոյ եւ նախախնամութեան վրայ փիլիսոփայական ընծայութիւններէ յառաջ եկած պատուէրները :

Սակայն ճիշդը խօսելու համար, այս քանի մը պատուէրներն ո՛ր եւ իցէ կրօնք կամ ծէս հաստատելու անբաւական են : փիլիսոփայութեան էութիւնը կը պահանջէ որ ինքզինքն ապացուցութեան սահմանին մէջ ընէ, որովհետեւ բանականութեան եւ աղատութեան վրայ հիմնեալ է : Ի՞նչ որ ուղղակի ապացուցուած չէ, ի՞նչ որ անմիջապէս սկզբան մը հետեւութիւնը չէ, փիլիսոփայութեան մէջ գոյութիւն չունի, եւ փոխադարձաբար, փիլիսոփայութիւնն ալ իմաստասիրելու անկարող հոգիներուն համար գոյութիւն չունի : Յիրաւի, փիլիսոփայութեան ազդեցութիւնը զինքը հասկցողներուն համար չափաւորեալ կամ սահմանափակ չէ, որովհետեւ այլոց վրայ անուղղակի կը գործէ, տակաւ առ տակաւ կարծիքներն ուղղելով, բարքերն ու օրէնքները կերպարանափոխ ընելով, եւ գիտութիւնը տարածելով եւ զարգացունելով : փիլիսոփայութեան այս անուղղակի եւ յամր գործողութիւնը սուտ կրօնից այլոց վրայ ըրած ազդեցութենէն բոլորովին տարբեր է, եւ պէտք չէ որ փիլիսոփայութեան եւ սուտ կրօնից ազդեցութեան մէջ եղած տարբերութեան վերայ զարմանանք կամ վշտանանք . որովհետեւ, առաջին՝ փիլիսոփայութիւնն իւր վարդապետութիւնը կը հաստատէ եւ կը տարածէ եւ միշտ յաղթող կը հանդիսանայ . երկրորդ, մինչդեռ ծիսի մը կամ կրօնքի մը ձեւերը խառնիճաղանձին սրտին եւ երեւակայութեան կուղղին, փիլիսոփայութիւնը միայն իմաստասիրել կըրցող մարդոց կը խօսի :

Փիլիսոփայութեան ժողովրդեան վրայ ընելիք ազդեցութեան այս պայմանին եւ սահմանին վրայ խորհողներէն ոմանք, չկրնալ համբերելով՝ թէ ինչո՞ւ փիլիսոփայութիւնն անմիջապէս իւր ազդեցութիւնը պիտի չներդնործէ, ուղեցին տեսակ մը քաղաքական եւ ազգային ծէս հաստատել, քանի մը արարողութիւններ հնարելով, կրօնական շէնքեր կանգնելով եւ հասարակային տօներ հաստատելով :

Այս մասնաւոր մարդիկ Գաղղիոյ մէջ երկացան մեծ

Յեղափոխութեան ատեն, խնչպէս պատմութիւնն ալ մեզ կ'իմացունէ. ասոնք իրենց ձեռնարկութեանց մէջ չյաջողեցան, որովհետեւ միայն բնական կրօնից վրայ հիմնել ուղեցին իրենց վարդապետութիւնները, չգիտնալով որ բնական կրօնից մէջ ոչ պաշտօնէութիւն կայ և ոչ ալ հեղինակութիւն. Ուղեցին բանականութիւնը՝ (բայց առանց Աստուծոյ բանականութիւնն) իրենց ուղեցոյց բռնել. եթէ և առանց որդեգրու մէջ հրաշակաւոր եղած են թաղութիւնն իրականացնել ուղեցին, որ է անասունների ընկերութիւն մը հաստատել. Սակայն այս ընկերութիւնն երկայն չտեւեց, որովհետեւ առանց Աստուծոյ՝ օրէնք և ընկերութիւն գոյութիւն չեն կրնար ունենալ. եթէ կողմէն փրկիսօփայութեան հետեիլ, պէտք էր որ ուղիղ բանին և ողջամիտ փրկիսօփայութեան աշակերտներ ըլլային՝ և ոչ թէ ցնորից և զառանցանաց մէջ ինկնէին:

Արդեօք պէտք է դատապարտել այն խորամանկ մարդիկ՝ որ առանց դրական կրօնքի մը հաւատարմ և առանց ուրիշ կրօնք հնարելու, և կրօնական հաւատալիքները միայն խառնիճաղանձին հարկաւոր համարելով, կրօնքի մասին անտարբեր կրդտնուին:

Կը պատասխանեմք թէ պէտք է դատապարտել այսպիսի խորամանկ մարդիկ. եթէ կը խոստովանին այն կրօնքը՝ որուն չեն հաւատար, գծուծ կեղծաւորութեան մը խոնարհած կ'ըլլան. այսպիսի մարդիկ բարոյականը կը թշնամանեն, մտքերը խաբելով և ապականելով, երբ ուրիշները կը յորդորեն որ կրօնքի մը դործնականներն ընդունին, միշտեւ իրենք անոնցմէ բոլորովին կը հրաժարին:

Ինչո՞ւ այս խորամանկ մարդիկ կրօնքի մասին անտարբեր պիտի գտնուին. եթէ դատելու և իմաստասիրելու կարողութիւն ունին, պէտք է կրօնք մ'ընդունիլ, թէ և նոյն կրօնքը սուտ կամ ճշմարիտ ըլլայ. Անտարբերութիւնը դմարդ կրնուստացունէ, որովհետեւ իմացականութեան անկատարութենէն կը ծագի:

Երբեմն ոմանք բաւական չեն համարիր կրօնք մը քարոզել, այլ կ'ատիպեն նաև ուրիշներն որ ընդունին զայն:

Դադղիյ պատմութիւնը կարդացած ատեննիս, կը յիշէնք Լուդովիկոս չորեքտասներորդի բողոքականաց դէմ հանած խաչակրութիւնը: Ստիպեց զանոնք կամ ուղղափառ ըլլալ կամ իւր թագաւորութեան երկրէն հեռանալ: Սփիւս խղճի աղատութեան դէմ ոճիր էր բայց գոնէ քրիստոնեայ թագաւոր մը դործեց այս ոճիրը. ստիպելով որ հերետիկոսները գոնէ արտաքուստ իւր դաւանած կրօնքն ընդունին, կը կարծէր թէ զիւրեանք մոլորութենէ կը հեռացունէր. Լուդովիկոս բնաւ արդարանալի կողմ մը չունի, որովհետև անհաւատ կառավարութիւններն անգամ իրենց իշխանութեան երկիրներուն մէջ կրօնից աղատութիւն չնորհած են:

Աղատութեան սկզբանց վրայ հիմնեալ կառավարութեան ճշմարիտ պարտքը բարոյականին հակառակ չէ. զոչ կրօնքներն ընդունելն է. հարկը պահանջած ատեննոյն կրօնքները պաշտպանել իրենց ապահովութեան և արժանապատուութեան համար. չբռնադատել զանոնք և բնաւ կրօնից հալածումն չյարուցանել. վարդապետական ինդոքոյ միջամուխ և առաքելութեան և կրօնական վէճերու խոչընդոտն չըլլալ: Մեր պարտքն ալ մի և նոյնն է. եթէ ո՞ր կամ այն դրական կրօնքն ընդունած եմք, անոր հաւատարիմ պիտի գտնուիմք. բայց ուրիշին կրօնքն ալ որով Յաւիտենականին անունը կը կարդացուի պիտի յարգենք, եթէ, ինչպէ՞ս յաճախ կրկնած եմք, նոյն կրօնքը բարոյականին հակառակ չէ. հաւատացեալ կամ անհաւատ, ճշմարիտ կամ սուտ փիլիսոփայ, մեր պարտքն է խղճի աղատութիւնը յարգել, որ մեր աղատութեանց առաջինն և ամենէն սուրբն է:

Կարգն եկաւ առ Աստուած աղօթելու վրայ խօսել. ի՞նչ է աղօթքը. — բանաւոր արարածոյ տիեզերաց արարչին հետ ուղղակի յարաբերութեան մտնել: Ասիկա մեր առ Աստուած հեկան պարտքերէն մին է. սակայն

շատ մարդիկ այս պարտքն առ ոչ ինչ կը համարին կամ
ճանչնալ չեն ուզեր :

Ոմանք կ'առարկեն՝ թէ Աստուծոյ աղօթելն անօ-
գուտ է , մինչդեռ նա անշարժ ըլլալով , և ընաւ իւր
նպատակները կամ խորհուրդները չիօրնելով , մեր բաղ-
ձանաց պիտի չգիշանի , եթէ իրեն աղօթենք :

Այս առարկութեան կը պատասխանենք , Յիւրաի , չենք
կրնար կարծել , և կարծելն ալ ամբարշտութիւն է՝ թէ աս-
տուածային կամքը մեր թշուառութեանց կը զի-
ջանի և մեր վրայ դիտալով , իւր յաւիտենական իմաս-
տութեան վճիռները կը փոխէ կամ կ'օյլայլէ . Այս խօս-
քերէն կը հետեւի՝ թէ Աստուծոյ խորհրդոց անշարժու-
թեան և աղօթից մէջ հակասութիւն կայ . սակայն ե-
րեցած հակասութիւնն աւելի առերևոյթ քան թէ ի-
րական է :

Այս առերևոյթ հակասութիւնը մեկնելու և բոլր-
րովին անհետացնելու համար , նախ և յառաջ , առանց
Աստուծոյ նպատակաց անշարժութեան վրայ խօսելու ,
քննենք և փնտռենք՝ թէ որո՞նք են այն բաները՝ զոր
իրմէ պիտի պահանջենք մեր աղօթից մէջ :

Աղօթից բնութեան վրայ սաստիկ խաբուած և աս-
տուածային կատարելութեան հակառակ վարուած կ'ըլ-
լամք՝ եթէ Աստուծմէ բարոյ սկանի հակառակ կամ եր-
կրաւոր իրեր պահանջեմք : Ոմանք կ'ըսեն աղօթելու
ատեն . « Աստուած իմ , զիս այս վտանգէն ազատէ , կամ ,
Աստուած իմ , ինձ այս դատը շահել տուր » . ոմանք ալ
հարստութիւն կը խնդրեն , և այսպիսի շատ մը ընդու-
նայն իրեր . Սակայն այս տեսակ բաներ խնդրելը ճշմար-
տապէս երկիւղած և փիլիսոփայական հոգւոյ մը աղօթք
չէ , և այս տեսակ աղօթքներով չէ որ կրնանք պատուել
զ'Աստուած : Արդ , ոմանց առարկութիւնն ի՞նչ արժէք
կրնայ ունենալ՝ երբ աղօթք բառին իւր մէջ պարունա-
կած իմաստը չարաչար մեկնելով և հասկնալով , կ'ըսեն՝
թէ աղօթելը բոլորովին անօգուտ է , մինչդեռ Աստու-
ւած մեր բաղձանաց չգիշանիր :

Աստուծմէ ոչ թէ յաջողութիւն կամ հարստութիւն

պիտի խնդրենք, ոչ թէ չնչին, ընդունայն և վաղանցուկ բաներ, այլ զբարին կատարելու և առաքինութիւն դործելու զօրութիւն։ Պիտի խնդրեմք իրմէ՝ որ թշուառութիւնն առանց տրտնջման և համբերութեամբ տանինք, և ամեն բան իւր կամաց յանձնելով՝ պիտի ըսենք իրեն․ «Աստուած իմ, գիտես թէ ո՞րն է ինձ ամենէն օգտակարը․ տո՛ւր ինձ՝ ինչ ո՞ր քեզ հաճոյ կ'երևի, և այն ատեն տո՛ւր, երբ դու կըկամենաս»։ Որովհետեւ այս տեսակ աղօթքը հիմնապէս զբարին կատարելու ձեւն է և առ Աստուած իղձ մ' է, հետեաբար իւր մէջ Աստուածային անշարժութեան հետ հակասութիւն չը պարունակէր։

Առ Աստուած աղօթելն իւր կատարելութեան և մեր թշուառութեանց վրայ խորհիլ, և ինքզինքնիս իւր կամաց հնազանդեցունել և իւր նախախնամութեան վրայ վստահիլ և ինքզինքնիս իւր հետ միացնել է․ առաջագրել է՝ ապրիլ երկրի վրայ, ինչպէս կը վայելէ ըստ իւր պատկերին ստեղծուած արարածի մը։ Աղօթքն երկրպաղութեան և սիրոյ աւելի յատուկ և որոշ դործողութիւն մ' է, նոյն իսկ արտաքուստ կ'ապացուցունէ՝ թէ մեք առ Աստուած հաւատք, մեծարանք և վստահութիւն ունիմք։ Աղօթքը զհոգին Աստուծոյ կընեղեցայցընէ, կըսրբէ և կըզօրացնէ զինքը։ Աղօթքը մեր զգացումները կըգեղեցկայնէ և մեր սիրտը կ'արդասաւորէ։ Աստուծոյ պիտի աղօթեմք և երկրպագանեմք, ոչ թէ որովհետեւ նա մեր աղօթից պէտք ունի, այլ որովհետեւ մեք պէտք ունիմք աղօթելու և երկրպագելու այն Աստուծոյ՝ որ սէր, յոյս, բանականութիւն, խաղաղութիւն և աղատութիւն է։

Վ Ե Պ

Հ Ա Ճ Ի Ս Ա Յ Է Ր

ԹՈՒՄԵ Ի ՍԲՄԵՐՂԱՆՑ

(Երանանիւթիւն. Յէս. Թիւ. Ա. Երեւ. 49)

Թ.

ԱՐՇԱԻԱՆՔ

Մօլթոֆ կոմսուհին իւր երկայն աթոռին վրայ ան-
հերթ կերպով տարածուած էր :

— Պարոն Պասալսքի՛, ըստ կոմսուհին, այսօր ըզ-
քեզ հոս կանչել տուի, զքեզ սաստիկ յանդիմանելու
համար :

Մարթային դէմքն այնչափ խոժոռ չէր. Պասալսքի
ալ, որուն աթոռը կոմսուհւոյն աթոռէն բաւական հե-
ռի էր, ժպտելով մօտեցաւ :

— Ինչ որ կուղէք, ըրէք ինձ, պատասխանեց Պա-
սալսքի կոմսուհւոյն. դանակոծեցէք զիս, բայց դիտ-
ցէք որ զիս ուղղող խորազանր պիտի պաղենեմ. ըս-
պաննել տուէք զիս, սակայն եւ այնպէս վերջին շունչս
ձեր անունը տալով պիտի հանեմ :

— Ո՛չ, պատասխանեց Մարթա աւելի ցուրտ կեր-

պով . ուղիղ չէք խմտաւարներ . բոլոր ձեր ցնորքները զիս անպատուելու կը ծառայեն . Ձեր ինձ ըրած երկարադուլ թիւններն անպատշաճ կը թուին ձեր դիտարկին կնոջ , մինչդեռ զինքը չէք յարգեր :

— Ո՛հ , ըսաւ , խոնարհելով , զձեզ իրբեւ իմ բունութենէս գեր 'ի վերայ բնութիւն մը ունեցող չաստուածութեան պէս կը յարգեմ .

— Ձեր առ իս յարգանքը չէք ապացուցաներ . ահունս միշտ բերաննիդ կառնուք , զիս միշտ կը պաշտպանէք , որպէս թէ պաշտպանուելու պէտք ունենայի . բոլոր ձեր ընկերաց առջեւ գեղեցկութեան վրայ զարմանք կը ցուցնէք : Այո , գեղեցկութիւնս արեգական նման ամեն մարդ կը լուսաւորէ . սակայն չեմ ուզեր որ այդպիսի ցոյցեր ընէք , որովհետեւ , ինչպէս ո՞ր ըսի , ինձ անհաճոյ կ'երեւին :

Պասալքի հաղկումը թէ այս անգամ յանդիմանութիւնը կատակ չէր , ուստի խոր կերպով վերաւորեցաւ :

— Ի՞նչ պատճառաւ ձեր յանդիմանութեան արժանացոյ , մընջեց Պասալքի :

— Որովհետեւ շատ կը խօսիք իմ վրայ , պատասխանեց կոմսուհին . տակաւին երէկ տեղ մը ըսեր էք՝ որ եթէ կոմսուհին կրակն ինկիր ըսէ ինձ , կկոխամ . պարոն , հարկ չէ խմացունել կամ ըսել ուրիշի թէ ես կոմսուհւոյն կամակատարն եմ :

— Այլ եւս ուրիշին չեմ ըսեր՝ թէ ես կոմսուհւոյն ամենահնազանդ ծառայն եմ , բայց որովհետեւ հիմայ առանձին եմք , կ'երդնում ձեզ՝ թէ միշտ հրամաններն իդ կատարելու պատրաստ եմ :

Կոմսուհին դուրսը դարձուց իւր արհամարհոտ ժըպիտը Պասալքիէն ծածկելու համար .

— Յիբաւի , ըսաւ կոմսուհին ցած ձայնով ,

Պասալքի՛ կարծելով թէ կոմսուհին խիստ ուրախ էր ,

— Փորձեցէ՛ք , ըսաւ :

Մարթա՛ Պասալքիին վրայ նայելով ,

— Պիտի վորձեմ , ըսաւ . խօսք կուտամք կատարել ինչ որ ձեզ հրամայեմ :

— Ո՛հ, պատասխանեց :

Այնչափ հասոտատական էր այս զարմացման նշանը՝ որ Մարթա երկրորդ անդամարհամարհոտ ժպիտ մը ցուցնելով իւր դիմաց վրայ :

— Շատ լաւ, ըսաւ, կու գեմ որ Կօրէֆ օրիորդին սիրահարուիք :

Պատասխանելի այնչափ մտքէն չէր անցուներ Մարթային իրեն այսպիսի առաջարկութիւն մ' ընելը՝ որ քիչ մնաց Թոռին վրայէն յորսայս պիտի ինկնէր : Կոմսուհին անզգայլի շարժմամբ ուսերը թօթուեց :

— օրիորդին սիրահարուի՛լ, ըսաւ Պատասխանի . ո՛հ, նախատեցէք, մերժեցէք և արհամարհեցէք զիս, բայց ինձմէ այդ մի՛ պահանջէք :

Կոմսուհին՝ դժեմաց հայեցումած մը ձգելով Պատասխանին վրայ ,

— Պէտք է, ըսաւ, որ ձեզ տուած խորհրդոյս հետեւիք . ինձմէ բան մը պիտի չընդունիք, և կարծեմ ասոր ալ համազում էք : Ձեր ժամանակն ու երիտասարդութիւնը կը կորսնցունէք : Լիզ գեղեցիկ, բարի և հարուստ ընտանիքէ է : Կարծեմ նա ձեր վրայ գէշ աչքով չնայիր, այլ՝ի սրտէ կըսիրէ զձեզ, օրովհետեւ երբէք իրեն անկիրթ և անվայել խօսքեր չէք ուղղեր Սակայն ո՛ր է ձեր հրամաններս կատարելու բարի նախանձը, ինձ սիրելի ըլլալնուդ առաջին պատահաւորիթը կըմերժէք :

Պատասխանելի այլոյցով եղած, գլխարկն իւր ձեռաց մէջ կը դարձունէր . Կոմսուհւոյն համբերութիւնը հատնելով ,

— Առաջարկութիւնս ըսաւ, կարծեմ ոչ անհաճոյ և ոչ ալ դժուարին է . Լիզ գեղեցիկ, խելացի և նաղելի է :

— Բնաւ տեսած չեմ՝ զինքը, պատասխանեց Պատասխանի հառաչելով :

— Ա՛հ, եթէ իւր դիմաց չքնաղ գեղեցկութիւնը տեսնէք, անմիջապէս իրեն պիտի սիրահարուիք :

— Ինչո՞ւ ինձմէ այդ կըպահանջէք, և ինչո՞ւ այդ անգթութիւնն ընել կուզէք ինձ :

Մարթա սատուիկ ղայրացած էր, սակայն ինքզինքը բռնեց, երիտասարդ մարդուն ընդդիմադարձորթ լինը, որչափ շողաքորթիչ էր անոր (Մարթային) իդական սընապարծութեան համար, բայց և այնպէս խիստ անհաճոյ թուեցաւ կոմսուհւոյն։ Վերջապէս հասկեցաւ թէ իւր նպատակին հասնելու համար, պէտք է քաղցրութեամբ վարուիլ Պասալսքիի հետ։

— Գիտէ՞ք, ըսաւ Մարթա քաղցրութեամբ, որ զիս անպատուելու աստիճանին մօտեցաք։ Կը փափաքիք էրկանս օգնական — զօրապետն ըլլալ։ սակայն չե՞ք ատեներ թէ սպարապետն՝ որ յառաջ պատրաստ էր զձեզ իրեն օգնական — զօրապետն ընել, հիմայ չուզէր։ Պէ՞տք է որ ամեն բան ալ ձեզի իմացունեմ, բնաւ չե՞ք կրնար դուշակել կամ նախատեսել։

Պասալսքի՝ խիստ մեծ ուրախութիւն մը զգալով իւր ներքը,

— Ահ, ըսաւ, մինչև ցարդ անխելք, անխելք գըտնուեցայ. կը հասկնամ. Ահ, այո՛, ինչ որ ուզէք՝ պիտի ընեմ անմիջապէս։

Մարթա զլուխը դարձուց, բայց այս անգամ թաշկինակով ճակատին վրայ եղած քանի մը կաթիլ քրտինքները սրբեց. խիստ յոգնած կ'երևէր. վերջը Պասալսքիին կողմը դառնալով,

— Ահա հիմայ գոհ եղայ, ըսաւ։

Կինը ձեռքը Պասալսքիին երկնցուց. նա ալ ջերմ համբոյր մը տուաւ կոմսուհւոյն փափուկ ձեռաց։

— Այս օրուքնէ սկսելու է, ըսաւ Մարթա. այս առաւօտեան մեր ընելիք շրջադայութեան դուք ալ պիտի ընկերանաք մեզ կառքով. զձեզ լիզին սլաշապան կ'անուանեմ։

— Ինչ պաշտօն որ կուզէք, այն տուէք ինձ։

Սպասաւոր մը իմացուց թէ նորին Բարձրութիւնն եկած է։ Մօրթոֆի իւր կնոջ սենեակը մտաւ՝ ձեռքը Ռըլիէֆիին տալով։

— Ռըլիէֆը ձեր քով կը բերեմ, ըսաւ Մօրթոֆի իւր կնոջ. միայն ձեզ բարեկամական հրաժեշտի ողջոյնը տա-

ըլլա ժամանակ տնի : Շուտով պագէք կնոջս ձեռքը , սիրելի բարեկամ , որովհետեւ պէտք է որ մեկնինք . զօրքերս մեզ կ'սպառեն բաւական ատենէ 'ի վեր :

Մարթա՝ օգնական—զօրապետը տեսած ատեն՝ զօրքնդ հանուր կառավարչին մեկնելէն 'ի վեր տեսած չէր , խռովեցաւ . Ռելիէֆ կնոջ մօտեցաւ . դիմաց վրայ երկիւղ կը նշմարուէր , սակայն ո՛չ բարկութիւն և ո՛չ ալ ատելութիւն կը ցոյլայր աչաց մէջ :

Ռուսաց մէջ սովորութիւն է որ կիներ փոխադարձաբար՝ իր ձեռքը համբուրող մարդուն ճակատը պագնէ : Կոմսուհին այս սովորութեան հետեւեցաւ : Պգնականը֊րօբապետը Մարթային ձեռքը պագաւ . կիներ ալ անոր ճակատը : Ռելիէֆ յօժարակամ երկրորդ անգամ համբուրեց կոմսուհւոյն ձեռքը :

Ելեքորտախան ազդեցութիւն մը թախանցեց այս երկու հոգիներուն մէջ : Երբ Ռելիէֆ դուրսը վերցուց , դռնապետէն էր . կոմսուհին ալ արտեանունքները խոնարհեցուցած , — ո՛վ գիտէ — թերեւ արտասուաց կաթիլ մը ծածկելու համար : Մարթա՝ կենացը մէջ առաջին անգամ քաղցր և սխալուկ բան մը զգաց իւր ներսը . կարծեց որ իւր հօրեղբորդուոյն գունատութիւնն առինքն միշտ ջերմ սիրոյն և համակրութեան նշանն է : Կոմսուհւոյն գութը շարժեցաւ և յոյժ գղջաց մինչև նոյն ատեն ըրածներուն վրայ . միտքը բերաւ Ռելիէֆին , այն խիստ գեղեցիկ , խիստ քաջ և խիստ անձնուէր Ռելիէֆին կերպարանքը . երեւակայեց՝ Ռելիէֆը անապատին կարմիր աւաղին վրայ ինկած՝ արևնաթաթաւ և անկենդան , և դառնապէս լացաւ իր անգթուն վըրայ , և առաջագործեց նոյն օրը՝ բարի մէկն ըլլալ :

— Պարոն Պասալարի՛ , ըսաւ կոմսուհին շնորհալի կերպով , հաճեցէք երթալ աղաչել զյօրէֆ օրիորդն որ հոս գայ . կարծեմ խիստ գոհ պիտի ըլլայ հօր եղբորդդ գին տեսնելով :

— Անկարելի է , սիրելի կիներ , ըսաւ Մովսիս , սպասելու ժամանակ չունիմք :

— Շնորհակալ եմ , տէրի՛ն , կրկնեց Ռելիէֆ , շնորհ :

հակալեմ'յամենայն սրտէ, արդէն հրաժեշտի ողջոյնեցաւ
տուրի կօրէֆ օրիորդին, այս առաւօտ քովն էի և շատ ժա-
մանակ չկայ որ զինքը թողուցի: Կը հագուի և հիմայ
կուգայ մեզի ընկերանալու համար:

Մարթա այս խօսքերէն խիստ վիրաւորուեցաւ. մը-
տածելով որ իւր առաջին խօսնայրը, այն մարդը՝ որուն
Աստուծոյ հաւասար կ'երկրպագանէր, տասն և հինգ ա-
ւուր միջոցի մէջ միայն հրաժեշտի ողջոյն տալու համար
իւր քով եկած և օրուան բոլոր ժամը լիզին հետ ան-
ցուցած էր, բարկութեամբ լեցուեցաւ, և ոտքի վրայ
ելլելով,

— Պարոնայք, ըսաւ, ձեզ հրաժեշտի ողջոյնս չեմ
տար, որովհետեւ տակաւին զերար պիտի տեսնենք, բայց
պէտք է որ ես ալ հագուելու երթամ. պարոն Պասա-
լքի՝ սպասեցէք ինձ, գիտէք՝ թէ մեզ պիտի ընկերա-
նայք:

Մարթա դուրս ելաւ առանց յետս դռննալու:

Պասալքի իւր նախկին բարեկամին մօտենալով,

— Դնդապե՛տ, ըսաւ, ձեր փառաւոր արշաւանաց-
յաջորդութեան համար ըրած բարեմաղթութիւններս ըն-
դունեցէ՛ք:

Եւ ձեռքը Ուրիէֆին երկնցնելով,

— Ներեցէ՛ք նոյնպէս, ըսաւ ցած ձայնով, բոլոր
ըրածներուս, սիրելիս:

Դնդապետը Պասալքիին ձեռքը չառաւ. սակայն
վիշելու թաղաքաւարութեամբ ողջունելով զինքը,

— Շնորհակալ եմ, ըսաւ զօրապե՛տ, ձեր բարե-
մաղթութիւնները կ'ընդունեմ:

Պասալքի չհասկեցաւ կամ հասկնալ չուզեց դնդա-
պետին բանեցուցած զգուշութիւնը:

— Դարձեալ իրարու բարեկամ եղանք, ըսաւ Պասալք-
քի, այնպէս չէ՞:

— Ո՛հ, պարոն բարեկամ, ո՛չ. իրարու
բարեկամ ըլլալն ի՛նչ օգուտ ունի Հա-
ւանականաբար վերջին անգամս է որ իրարու հետ կը

խօսինք :

Ռելիէֆ ցրտութեամբ ողջունեց զՊատարքի և սպա-
րապետին հետ մեկնեցաւ :

Սմբղանտի մէջ երկու քաղաք կայ . միոյն փողոց-
ները նեղ և անմաքուր , տուները կաւէ և աղիւսէ շի-
նուած և խոր փոսերով շրջապատուած են . միւս քա-
ղաքին մէջ զուարթութիւնն և ուրախութիւնը տիրած
է , ուր սպիտակ ամառատուն ապարանքներ յաւիտե-
նական կանաչութեան մը մէջ բնկւմեալ են . վերջինը
պատուարներէն դուրս է , բացալայրին սահմանին վրայ
և խիստ ընդարձակ . հովմնաւոր ծառուղիներ պար-
տէզներն իրարու կը միացունեն . աղուգայներն ալա-
նակիտ ջուրերնին բարձրաբերձ ծառոց հովանոյն ներ-
քէ կը հոսեցունեն . խաղաղութիւնը , զուարթութիւնն և
մաքրութիւնը քաղաքին այս մասին մէջ տիրած են :

Չօթնաթայի լեռան ստորոտը , Սմբղանտի 'ի Պու-
խարա ճանապարհին վրայ , չորս ծառ քառանկին մը
կը ձեւայնեն , որ , բնաւ պատճառը չեմք գիտեր ,
թիմուրի բոլորակ—կէտ կ'ըսուին . Այս չորս ծառերուն
շուրջն ալ կազմաւախ ծառեր կը բարձրանան :

Քառանկեան կեդրոնին մէջ քարերով շինուած ջրը-
հոր մը կայ , որուն կից կը գըտնուի անասնոց համար
ջրարբ մը : Մարդոց և կենդանեաց ոտից կոխան եղած
ընդարձակ դետին մը կայ շուրջանակի : Սալորարար
այս տեղն անմաքուր է , ուր կը գտնուին զանազան աղ-
տեղի իրաց կայտեր , ցնցոտիք և ոսկրոտի . օդը Սար-
թիներուն , Էօղպէքներուն և ուղտերուն արտաքս ջրն-
չած ոչ քաղցը համեմաւոր հիւթոց հոտով լեցուած եւ
ապականուած է :

187 . . . մայիս 27 ին , այս տեղը մաքրուած էր .
ջրհորն և ջրարբը ծածկուած էին . առաջնոյն վրայ
փայտեր իսկ երկրորդին վրայ գրասեղան մը դրուած
էին . ջրարբին գրասեղանին վրայ տարածուած ոսկեղոծ
փաշաթ մը և շառաղոյն սկիհ մը , երեքոտանի աթո-
ռոյ մը քով , որուն վրայ Աւետարան մը կար , սեղան

մը կը ձևացնէին :

Քահանայ մը մանուշակագոյն շուրջառ առած՝ պատարագի խորհուրդը կը կատարէր . քահանային քով համագլխատը հագած զինուոր մը շարունակ սեղանը կը մաքրէր , սրուն վրայ ծառերէն տերեւներ և պտուղներ կիյնային , և սեղանոյն շուրջը թռչող միջատներն եւ թիթեռները կը հեռացունէր :

Զոհորին վրայ դրուած տախտակները գորդով մը ծածկուած էին , ուր կեցած էին Մորթոֆ սպարապետն , իւր կինը , Կորէֆ և իւր աղջիկը , Պասալսքի եւ քանի մը բարձրաստիճան պաշտօնակալք :

Ռըլիէֆ՝ սուրն 'ի պատենից մերկացուցած , ծառերուն մէջ կեցած էր . իրեն ետեւ հրապարակին վրայ հետեւակազօրաց վաչո մը կար : Զօրաց մոխրագոյն շապիկները մաքուր էին . հրացաններն ալ՝ տակաւին նոր մաքրուած ըլլալով , արեգական ճառագայթներէն կը փայլէին . ամենքն ալ գլխարկին ձեռքերնին բռնած եւ պայուսակներնին կռնակնին առած էին . իւրաքանչիւրին ալ արեւակէզ դիմաց վրայ ուրակութիւն կը ցոլայր :

Զօրաց խումբին ետեւ , սայլակներու վրայ դրուած չորս թնդանօթներու բերանները՝ հեռին տեսնուած բացավայրին կողմը շտկուած , եւ թնդանօթածիղները պատերազմական անօթոց առջև շարուած էին :

Սուրի հեռին՝ աշխէտ ձի մը անհամբերութենէն դափը կը հատանէր . այս ձին արշաւանաց հրամանատարին պատերազմական ձին էր :

Մորթէ շինուած քանի մը գլխարկներ կը շարժէին հեռին բացավայրին մէջ . այս գլխարկներն առաջապահ քողաքացն էին , սրը պատարագին ներկայ դռնուելու շատ ախորժակ չունենալով՝ իրենց առաջապահութեան պաշտօնին սկսած էին :

Պատարագը լմնցաւ . քահանայն զԽառուած ձորին և իւր ընտանեաց յօգնութիւն կոչեց , և զինուորներուն կողմը դառնալով՝ անոնց վրայ օրհնեալ ջուր պսակեց . յետոյ խաչը Ռըլիէֆին և իւր իշխանութեան ներքեւ եղող հինգ

պաշտօնակալաց երկնցուց , համբուրելու հաճար : Զինու-
ւորները գլխարկնին դրին . այն ատեն Մոլոթոֆ յառա-
ջելով :

— Ո՛վ քաջ ընկե՛րք իմ , ըսաւ , երկայն ճառեր
պիտի չխօսիմ : Պատիւն ու քայութիւնը դաս առնելով
սովորելու բաներ չեն , ամենքէկդ ալ այս երկուքը ձեր
սրտերուն մէջ ունիք : Յաղթական վերադարձէք , եւ
այն ատեն ձարը ձեզ շնորհակալ պիտի ըլլայ . եթէ
յադթուիք , ձարը վրէժնդիւր կ'ըլլայ ձեր տեղ .
չեմ ըսեր թէ քաջ եղիք , ասիկա ըսելն ըստ իս
բոլորովին աւելորդ է . ոռու զինուորը միշտ քաջ է .
միայն սա՛ կ'ըսեմ՝ թէ որպէս զի աւելի շուտով յաղ-
թէք , պէտք է որ հաստատամիտ , համբերող , զգոյշ ,
սթափ եւ կանոնաւոր ըլլաք :

— Կեցցէ՛ , կայսր , աղաղակեցին զինուորները :

— Որդեա՛կք իմ , ըսաւ Մոլոթոֆ , Աստուած զձեզ
պահպանէ եւ յաղթութիւնը ձեզ տայ :

Մոլոթոֆ Ռըլիէֆին կողմը դառնալով ,

— Դնդապե՛տ , ըսաւ , հրամայեցէք որ մեկնին
զինուորները :

Ռըլիէֆ ձի հեծնալէ յառաջ , վերջին հայեցումա-
մը ձգեց շուրջը . այս հայեցումաժը Լիզին համար էր ,
սակայն Մարթաարգելք եղաւ Ռըլիէֆին զԼիզ չափնե-
լուն : Մարթա սակաւիկ ինչ դռնատեցաւ : Պաշտօնա-
կան հրաժեշտի ողջոյններն այլ եւ թոյլ չէին տար որ ոչ
խօսք եւ ոչ շարժում ըլլան , ամեն ինչ լմնցած էր :

Ռըլիէֆ իւր ձիոյն վրայ նետուեցաւ , եւ քիչ մը
խռովեալ , բայց ուժգին ձայնով հրամայեց որ դըօշակ-
ները պարզուին եւ զօրքերը յարձակման կարգով շա-
րուին :

Դըօշակները պարզուեցան , եւ քահանայն անոնց վրայ
խաչին նշանն ըրաւ . յետոյ Ռըլիէֆ բանակին կեդրոնն
տնցնելով՝ հրամայեց որ յուղի ինկնան :

Զօրքերն սկսան յառաջել . Արդարեւ տխուր տե-
սարան , երբ կը տեսնուի մարդկան բաղմութիւն մը՝
որ անոտոյդ ըսողքին ետեւէ կ'ընթանայ , կառավարիչն

և այլք միշտ զօրքերը կը դիտէին , որ տակաւ տակաւ ծառոց ետեւ կ'աներևութանային . զօրքերը լուռ և մըտախոհ էին , այսպէս քառորդ մ'անցաւ : Զօրքերը ճամբուն վրայ շարժուն գծի մը պէս կ'երևէին , բայց տակաւին թմբկին ձայնը կ'ուզար : Ցասն վայրկեան ալ անցաւ , և ահա ոչ ինչ կը լսուէր :

— Աստուած , յաղթութիւնն իրենց տայ , կրկնեց Մովսթոֆ , Ռըյիէֆ քաջասիրտ մէկն է . սակայն ինչ այլանդակ և անհեթեթ դաճափար յղացաւ իւր մտաց մէջ : Մարթա՛ , դուք որ այս գործոյն մէջ անոր խորհրդատուն եղաք , դիտէ՞ք թէ ի՞նչ շարժառիթ իրեն այս գործն յոնձն առնուլ տուաւ :

Մարթա չդիտնալ ձեացուց ,

— Քիբչաքներուն քաղաքակրթութեան դաս տալ ուզեց , ըսաւ Պասալքի ծիծաղելով , այս տեսակ դասեր տալ կըսիրէ :

Լիզ ժպտեցաւ , բայց ընդհակառակն Մարթա խոժոռելով ,

— Իւր խորհուրդները լաւ են , ըսաւ խստիւ :

Լիզ՝ դարմացած կոմսուհւոյն վրայ նայելով ,

— Պարոն Պասալքաքի , պատասխանեց , այս խօսքն առանց չար դիտաւորութեան ըսաւ , տիկին :

— Նոյնպէս ալ ես , օրիորդ , ըսաւ Մարթա ծիծաղելով : Պարոն Պասալքիի դէմ չար դիտաւորութիւն չունիմ :

— Ա՛հ , ինչո՞ւ Ռըյիէֆ այս մտկալից և աղմկալից գործոյն մէջ մտաւ , կ'ըսէր Մովսթոֆ ինքն իրեն :

Շարունակելի :

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ

Շրջանադարձ . Տէ՛ւ Թէ՛ւ Ա. Եր . 52 .

Պղատօն այն պարտիզին դրան վրայ՝ ուր իւր դասերը կուտար , հետեւեալ խօսքը գրած էր . “ ուրիշ Կոնստանտին ” էր երեւոյթ չէ : ” Ակադեմիային մէջ կըրթուած թուրքական առնուլ ուղղութիւնէն՝ ուրիշ գիտութիւններ ալ կը պահանջուէին : Շատ հաւանական է՝ թէ Արիստոտէլի գլխաւոր դաղումն եղաւ Աթէնքի մէջ , Պղատօնի երեք տարի բացակայութեան միջոցին , երկրաչափութիւն և ուրիշ գիտութիւններ սովորիլ , որոց ըսկզբնական ծանօթութիւններն իւր հօր և խնամակալին ձեռաց ներքեւ առած էր : Ասիկա կ'ապացուցուի իւր Ակադեմիային մէջ մտնելուն պէս՝ իսկոյն առաջին եւ ամենէն պատուաւոր տեղը նստելէն , բոլոր թէ՛ աթէնացի և թէ՛ օտարազգի ընտրեալ և երեւելի անձանց մէջ , որք Պղատօնի աշակերտելու եկած էին :

Արիստոտէլ Ակադեմիային մէջ իբրեւ աշակերտ և ոչ թէ իբրեւ գերազանց հանճար մ' ունեցող գնաց : Պղատօն՝ որ Պրիստոտէլ անմիջապէս իւր ունկնդրաց բազմութենէն ղանադանեց , զինքը Դիոյցէն շահն “ հոգի կը կոչէր : Պղատօն նոյնպէս Պրիստոտէլ ընկերակ'անուանէր՝ իւր ամեն բան ալ սովորելու այն անյադ եռանդը ցուցնելու համար , զոր Արիստոտէլ իւր բնական ճիւղ հետ ունէր , և այն եռանդը նախնեաց բոլոր գրածները կարդալ կուտար իրեն :

Արիստոտէլի անբաւ ընթերցումաց լաւ հետեւութիւնը սա է՝ թէ իւր դրոյց մէջ այնպիսի հեղինակաց

անուններ կրօնէ , որք մառացութեան պիտի մատ-
նուէին՝ եթէ ինք դրած չլլար զանոնք . ասիկա ճշ-
մարտութիւն մ' է , որովհետեւ նոյն հեղինակաց անուն-
ները միայն Արիստոտէլի գրոց մէջ կը գտնուին և ոչ
ուրիշ տեղ :

Արիստոտէլ ընթերցողը՝ որ ամեն իրաց ալ խորը
կը թափանցէր և քաջ կը քննէր , Պլատոնի դրութեան
հակառակ սկզբունք մտցուց Ակադեմիային մէջ : Արիստո-
տէլի իրեն վրայ ըրած՝ գովեստէն ալ լուեւեայն կ'ի-
մացուի , երբ Արիստոտէլի խմացական կեանքը ֆանտոկոս-
տայ , իւր ամենասիրելի աշակերտին հետ բաղդատե-
լով , կ'ըսէր . « Արիստոտէլ առնի պէտք ունի . իսկ ֆանտոկոս-
տայն » : Եթէ Պլատոն այս խօսքով իր նոր աշ-
կերտին իրմէ տարբեր կարծիք և դրութիւն ունենալը
յայտնել չուզէր , զոնէ Ապողոնի պատգամը կ'իրակա-
նանայ :

Դաձեալ Պլատոն նոյն երկու աշակերտներն իրարու
հետ բաղդատելով՝ կ'ըսէր . « Արիստոտէլ շնորհաց խնայ շատ
էր զոնի , իսկ ֆանտոկոստայ՝ ոչ բաւական¹ » :

Արիստոտէլ տաան և եօթ տարիէն աւելի չմնաց
Պլատոնի դպրոցին մէջ : Այս երկայն միջոցին միայն
Պլատոնի և Սոկրատայ փոխփոխացութիւնը սովորելու չըղ-
բաղեցաւ , այլ ճարտարխօսութեան դաս տալու ալ
սկսաւ , և իսոկրատայ , որ նոյն ատեն ութամսանի ծե-
րունի մ' էր , ակոյցեան կանգնեցաւ :

Կէս դարէ 'ի վեր իսոկրատ Աթէնքի մէջ , անձամբ
իրենց դատերը պաշտպանելու անկարող քաղաքացիներ
ըուն գրաւոր պաշտպանութիւններ կ'ընէր , ինչպէս որ
օրէնքն ալ կը պահանջէր : Իւր դասերով բաղմամբիւ հե-
լէն ճարտարխօսներ հանած էր : Իսոկրատ այլոց սորվե-
ցուցած արհեստն անձամբ հրապարակի առջև չէր կրը-

Պլատոն այս այլարանական խօսքով խմացունել կուզէ
թէ Արիստոտէլ օր քան զօր հսկայաքայլ կը յառաջադիմէ
ուսման մէջ , իսկ ֆանտոկոստայ խիստ քիչ , եւ ընաւ չկրնար
հաւասարիլ իւր աշակերտակից Արիստոտէլի :

նոր ի գործ դնել իւր բնական երկչորութեամբ և իւր ձայնին նրբութեամբ և տկարութեամբ, Առաջին անգամ ինք սովորեցուց Սթենադուոյ գրուած մը ներդաշնակաւոր ընելու կանոնները: Խոսկրատ՝ հանճարեղ, ճարտար և խօսից ձևերու կազմութեան մասին արգասաւոր ոգի, աւելի պարզաբան քան ճարտարխօս էր, որովհետեւ իւր գրած ճառից մէջ ուժգնութիւն և ազդուութիւն չէին նշմարուեր. ճարտարխօսութեան ճշմարիտ յատկութիւնը չէր ճանչնար, որ է տւելի համալից՝ քան զարմացունել ունկնդիրները, Խոսկրատ իւր ճառերը քաղցրաւոր և ներդաշնակաւոր ընելու կը ջանայր. խօսից դարձուածները քաջ ուրեւում, տրոհմունքները համալից չափ գործելուն ճառերը փերեւերտեալ սեթևեթներով և անյարմար ձևերով ու ոճերով լեցունելու հօդ կը տանէր. համառօտ ըսելով, պերճախօսել և սնտոի արուեստակութիւն ընել կուղէր: Այս ամենը բնաւ Արիստոտէլի ախորժակին չէր յարմարեր:

Արիստոտէլ ուզեց ընդհանուր յեղափոխութիւն մը մտցունել հուետորական արհեստին մէջ. Խոսկրատայ ախպրեան կանգնեցաւ. ընդունայի, սնտոի և տղայական խօսքի ձևեր հնարելէ և գործածելէ բոլորովին կ'ըլուչանար, որովհետեւ ունկնդրաց սրտին մէջ ազդեցութիւն ներդործելու քան զարմացնելու մասնաւոր նպատակաւ ձեռնարկած էր ճարտարխօսութեան դասեր աւանդելու:

Արիստոտէլի ճարտարաբան անուն գիրքը հաւանաւորաբար սոյն թուականին գրուած ըլլալու է: Այս գիրքը խիստ սքանչելի գործ մ'է, յորում՝ ակներև կը փայլի Արիստոտէլի ճարտարխօսութեան մասին ունեցած յաջողակութիւնը: Սոյն գրոց գրեթէ մեծ մասը գըլաւոր վիճաբանութիւն է, ինչպէս որ կ'երևի անոր մէկ քանի տեղերէն:

Խոսկրատ, տկար և ծեղացած, անլէն կըմբսր տակաւին երիտասարդ և խիստ զարհուրելի ախպրեանի մը յարձակմանց դէմ: Ստիպեց իւր աշակերտներէն շատերն՝ որ Արիստոտէլի պատասխանէն իրեն տեղը:

խոհրատայ նման գեղեցիկ ոգւոյ մը , զօրաւոր բա-
րեկամներէ , Մակեդոնիոյ թագաւորէն , բազմաթիւ
աշակերտներէ և մեծ համբաւէ մը պաշտպանեալ վար-
ժապետի մը դեմ յարձակելու համարձակիլ , ասիկա
պարզապէս յանդգնութիւն էր , որ Արիստոտէլի քուռն
և հպարտ յատկութիւնը կրցուցնէ , և մեղ դուշակե-
կուտայ՝ թէ երիտասարդ փիլիսոփայն ճշմարտութիւնը
համարձակ քարոզելէ ամենեւին պիտի չդադրի մար-
դիկներէն վախնալով կամ ակնառութիւն ընելով :

Վերոյիշեալ խօսքերը մեզի ապացոյց չեն հաւա-
տալու երիտասարդ փիլիսոփային թըշնամեաց դրածնե-
րուն , որք հրատարակած են՝ թէ Արիստոտէլ Պղատոնի-
դէմ ապերախտ գտնուեցաւ :

Բուսական ապացուցուած է՝ թէ վերջին ատենները
վարժապետն ու աշակերտն իրարու հետ դժտեցան :
Պղատոն իւր մահուանէն քանի մը տարի յառաջ՝ ուղե-
լով իրեն յաջորդ մ՝ ընտրել Ակադեմեային մէջ վարժա-
պետութիւն ընելու համար , Սպլեսիպպոս¹ իւր քեռոր-
դին ընտրեց , աշակերտաց մէջէն իւր վարդապետու-
թեան անանդութիւնը պահելու մասին ամենէն յար-
մարը զսոյ՛ համարելով : Այս ընտրութիւնը զԱրիստոտէլ
սաստիկ վիրաւորեց , որ իւր ունեցած հանճարեղ ոգին
դիտելով , իրաւամբ պէտք էր և այնպէս ալ կը հաւա-
տար՝ որ Պղատոնի յաջորդն ինքն ըլլար : Այս վայրկե-
նէն սկսեալ՝ ըստ Եպիկուրայ , Աթենքոսի և Եղիանոսի ,
Արիստոտէլ Պղատոնի դէմ յայտնի պատերազմ հրատարա-
կած , և իրեն դէմախոյեան դպրոց բացած պիտի ըլլայ :
և ոչ թէ այսչափ միայն , այլ նաև Արիստոտէլ զՊղատոն

¹ Սպլեսիպպոս Պղատոնի մահուանէն վերջը՝ ութ տարի
վարժապետութիւն ըրաւ Ակադեմեային մէջ . վերջը խօթու-
թեան պատճառաւ իւր տեղը Քալիստիքոս զրաւ : Իւր վար-
դապետին աղանդէն բան մը չիտխեց , բայց ամեն բանը մէջ
ալ անոր նմանելու չէր ջանայր , որովհետեւ բարկացող եւ
հեշտասէր էր , նոքնապէս զօշաճաղ . իւր վարդապետին օրէ-
նադրութեան եւ սովորութեան հակառակ՝ աշակերտներէն
վարձ պահանջելով :

մերժած պիտի ըլլայ այն Ակադեմիայէն, ուր հանճարեղ ծերունին իւր դասերը տալու սովորութիւն ունէր, տեղն ինք անցնելու համար:

Ահաւասիկ թէ ինչպէս ըստ Եղիանոսի այս վերջին դէպքը տեղի ունեցեր է:

Քսենոկրատ, Պղատօնի ամենէն հաւատարիմ աշակերտներէն մին, այն՝ որ Սպլսիպպոսի պիտի յաջորդէր, իւր հայրենիքը ճանապարհորդած ըլլալով, Արիստոտէլ նորա բացակայութենէն օգուտ քաղել ուզեց. ուստի բաղմամբիւ աշակերտներով Պղատօնին քով գնաց: Սպլսիպպոս հիւանդ ըլլալով, հոն չէր գտնուէր իւր յարգելի վարժապետին օգնութեան համար, որ արդէն ծերութեան պատճառաւ, յիշողութիւնն ալ տկարացած էր: Արիստոտէլ յարմար առիթ գտաւ Պղատօնի հետ վիճարանութեան մտնելու. այնչափ հազարաւոր իմաստակութիւններ առաջարկեց եւ այնչափ նեղը ձգեց զՊղատօն, որ խեղճ մարդը հուսկ ուրեմն ստիպուեցաւ պատերազմի դաշտը Արիստոտէլի ձգել:

Երեք ամսէն վերջը Քսենոկրատ իւր ճանապարհորդութենէն վերադառնալով, թէ տխրեցաւ և թէ զարմացաւ, տեսնելով որ Արիստոտէլ իւր վարժապետին տեղն անցեր է Ակադեմիային մէջ: Քսենոկրատ ուզեց պատահած եղելութիւնն իմանալ, և իսկոյն Պղատօնի քով գնաց. Քսենոկրատ տեսաւ որ Պղատօն երևելի անձերէ չըջապատեալ, հանդարտութեամբ անոնց հետ կը վիճարանէր փիլիսոփայական դանաղան նիւթօց վրայ. մեծարանօք ողջունեց զՊղատօն առանց զարմացման նշան ցուցնելու իւր դիմաց վրայ: Բայց սակայն Քսենոկրատ իւր աշակերտակիցներէն շատերը ժողովելով խստիւ յանդիմանեց զՍպլսիպպոս՝ պատերազմի դաշտն Արիստոտէլի թողուլ տալուն համար: Յետոյ բռնութեամբ վարժապետ եղած Արիստոտէլին քով գնաց՝ որպէս զի յափշտակած պաշտօնը ձգէ:

Մեր յիշած երեք պատմիչներն այս եւ ատոր նման շատ մը շինծու պատմութիւններ գրած են հա-

ճուլթեամբ սրտի . Սակայն այս բոլոր պատմութեանց առաջին հեղինակն Արիստոտէլի նախկին աշակերտներէն մին եղած է , որ իր վարժապետին հետ թշնամացաւ՝ երբ Թէոփրաստ⁽¹⁾ պերիպատետիկեան կամ ճեմական դպրոցին երկրորդ գլխաւոր կարգեցաւ՝ իբրեւ աւանդէն յառաջագէմն իւր աշակերտակիցներէն : Հաւանական է որ Արիստոտէլ զՊլատոն մերժած ըլլայ ակադեմեայէն , եւ կամ մտածած ըլլայ որ 'ի կենդանութեան իւր գերահռչակեալ վարդապետին՝ անոր դրութեան հակառակ դպրոց բանայ : Պլատոն զօրաւոր ազդեականներ եւ բարեկամներ ունէր , ինչպէս Բապիւրիաս եւ Տիմոթէոս , որք նաւատորմիղներու եւ բանակներու հրամանատար էին : Այս վերջինները չէին հանդուրժեր Արիստոտէլի գէշ ձեռնարկութեան այնպիսի ծերունոց մը դէմ՝ որուն ճարտարխօսութեան եւ ոգւոյն վրայ ամբողջ Յունաստան կը զարմանայր եւ կ'սքանչանայր :

Արիստոտելի և Պլատոնի գոգութեան ճշմարիտ պատճառն , փիլիսոփայական շատ մը գլխաւոր կէտերու վրայ իրարմէ տարբերելն էր : Ահաւասիկ Արիստոտելի մէկ խօսքը՝ որով առ իւր վարժապետն ունեցած յարգանքը կը յայտնէ . « Ես , ըսած է , Պլատոնի բարեկէս , բայց աւելի ինչքէն ճշմարտութիւնը » : Արիստոտելի այս խօսքն առածի կարգ անցած էր դպրոցին մէջ . Սակայն Ստագիրացին աւելի որոշ կերպով խօսած է , իւր հռչակաւոր վարժապետին համար հետեւեալ լի յարգանք չօք խօսքերը գրելով :

« Աւելի լաւ է , կ'ըսէ « Նիկոմախոս՝ Բարսիլոնէն առաջին Գրիգորի , փիլիսոփայական զանազան կէտերը խնամօտ և զգուշութեամբ քննել . երբ խնդիրը փիլիսոփայից վրայ ըլլայ , պէտք է աճնական զգացումները մէկ

¹ Թէոփրաստ հայրենւոք Լեւրացի էր . Արիստոտէլ Բաղկիս փախչելէ յառաջ՝ զանիկա իրեն յաջորդ ցցուց : Թէոփրաստ երկու հազարի չափ աշակերտ ունէր . որոցմէ մին Փաղերացի Գեմնարն էր : Իւր գործը եւ գեղեցիկ ճարտարխօսութեան համար՝ Թէոփրաստ կոչուեցաւ որ աստուածաբարբառ կը թարգմանուի :

կողմ դնել, միայն ճամբարաւթեան ջատագով կանգնելու համար: Թէպէտ երկուքն ալ, այսինքն թէ անձնական զգացումն և թէ՛ ճամբարաւթիւնը սիրելի են, սակայն ճամբարաւթիւնը նախամեծար համարելը նուիրական չարտք է: »

Այս գեղեցիկ խօսքերը, յորում փիլիսոփային վեհաճախաւթիւնը կը նշմարուի, կը բաւեն մեզ հասկցնելու թէ ինչո՞ւ Պղատօն չուզեց իւր յաջորդաւթիւնն Արիստոտէլի տալ, որովհետեւ իւր աշակերտը բնաւ ասոր չէր պանկար: Արիստոտէլ գրեթէ քառասուն տարեկան էր Պղատօնի մեռած ատեն. այս հասակին մէջ՝ ՚ի հարկէ փիլիսոփայական այնպիսի սկզբանց վրայ հաստատեալ լեր՝ որով ընդդէմ պիտի զինէր Սկադեմիային սկզբանց:

Հետեւեալ բանաստեղծական գրուածքն 'ի լոյս կըն-
ծայեմք , իբրեւ երախայրիք նորակիրթ մտաց երկամեայ
աշակերտի մը , ոչ թէ անչափ գովութեան արժանի ը-
լալուն համար, որչափ 'ի քաջալերութիւն աշակերտին եւ
ընկերակցացը . յուսալով թէ ասիկա 'նոր խնձան մ' ըլլայ
իրենց ապագային աւելի բարձր եւ աւելի իմաստալից բա-
նաստեղծութիւններ գրելու :

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՒՆ

ԱՌ ՈՐԴԻՍ

ՀԱՅՏՐԵՆԵԱՑ

Ո՛հ , ուսարուք դուք անյագ-
կարդալ յաւերժ « Հայրենիք » .
Յետ սուրբ անուանն Աստուծոյ
նախկին են ձեզ այս պարտիք :
Ո՛վ դուք , ծնունդք Հայրենեաց ,
ըզնա միայն գոչեցէք ,
Աղաւ ծննդոց, մի՛ տըլայք,
յերանացըն որդիք էք ,

Խցէ թերեւ հողածին ,
յոր սառնասոյր յերակունս
Արեան գնացք չըխաղան ,
մեղս դիցէ ձեզ ծանունս .
Սիրոյ պարզեւ 'ի սրտէ ,

նորուն բարձեալ է իսպառ ,
 փոխան պատեալ ըզլանջօք
 սեաւ գիշերոյ մութ խաւար :

Անտես թէպէտ ալասցէ
 ըզՀայրենեօք մեր Սատուած ,
 Թէ ծաղր կայցէ ոտիսին ,
 կոխան ոտից թշնամեաց .
 Մի՛ մոռանայք անձկայրեաց
 սիրոյ սրտիդ տալ ըզբոյր
 Եւ որք հրժժենն 'իյերկիր
 խոնարհեցին մտադիւր :

Մի՛ օտարին 'ի սիրոյ
 թողուք կապտել զանուն Հայ ,
 Չէ՛ մեղ եղբայր նա բնաւ ,
 նա յինքն կրէ սիրտ դրժնեայ :
 Ես Հայ ծնեալ Հայաստան
 բաղդս ներհակ միշտ կրեաց
 Իղձք իմ 'ի նա , քան զամեն
 զհայրենեաց խօսեցայ :

Թէ՛ ժխոր հասցէ յականջսրդ
 վատ մատնտուաց բաղձութեան ,
 Դրդեւ ընդ մեղ 'իգրգիւ
 զաղդս հզօր ամենայն .
 Մի՛ հեշտ այդ ձայն թուիցի ,
 որդւոցդ վեհ դիւցազանց ,
 Նոցա նդ երակըս արեան
 եւ 'իշրթունս է նախանձ :

Ըզժընդեան , գիտիցէ՞ք ,
 ընթէ՞ր թողաք մեք ըզվայր ,
 Եւ զայս կալաք ստրկաբար
 մահադուշակ ճանապարհ .
 Ճշմարտութեան ժխտելով ,

Եւ 'իբարձանց դահավէժ
 Յանդունդ անիլ դըլորեալ
 մեղանայ մեր 'իվըրէժ
 Այլ որք զերկրաւ սողան միշտ ,
 նորին ազատ են յաւերժ :

Մեղաւ , այո , Հայն մեղաւ
 զայս խօստովան լինի նա .
 Այլ ո՞ր տար արդաց ոք
 զանըրծութեան լըցոյց տայ :
 Այդ գերութեան ձեր շղթայք ,
 օն , ձեզ լիցին 'իքրնար
 Յուշ ձեզ առնել ըզՀայկայ
 զուխո 'իդաշտին և բարբառ :

Թո՛ղ լըռեցեն հանապազ
 մեք և մերոց ոգի հարս
 Կացցուք արդար դատաւոր
 չար մատնտու վատարանց
 Որոց ածեն 'ի յանուն
 մեր Հայրենեաց ստուերած
 Ոսո՛ր լիցուք խըստարար ,
 չէ՛ հաճ յըսպաս սուտ՝ Աստուած :

Փառք մեծ են մեզ 'ի մարմին
 թէ սպիք վիրաց ծածկեցեն ,
 Նոքա զպարծանս առաջի
 որոց լըսենն , մեզ տարցին :
 Որչափ կրեցէ նախատինս
 'ի թշնամեաց Հայաստան
 Սըգոյ լիցի մեզ պատճառ
 եւ նոր սիրոյ աւազան :

Հայրենի՛ք , ո՛վ իմ քաջաց
 հանդիսարան յաղթութեան
 Քեզ ես ըզլունչ իմ վերջին ,

ոհ , քեզ ձօնեմք և ըզբան ,
 Սիրեմք զքեզ 'ի յաւերսդ ,
 որպէս յորժամ միշտ 'ի վառսդ .
 Ըզկործանումքդ ողբալ ,
 յոյժ մեծ է ինձ , ոհ , այս բառս .]

Ո՛վ Հայկաղանց դուք որդիք ,
 յորժամ մայր ձեր նշաւակ
 Հալածական սգաւոր ,
 է մերկացեալ զիւր պսակ ,
 Մատիք յառաջ ընդ սիրոյ՝
 ընդ ձեզ բարձեալ և ըզսուր ,
 Որդի կոչել նմին ձեզ՝
 այս լիցի միակ աըրիւուր :

Լերուք այսպէս միշտ խոնարհ
 Էին միայն առաջի .
 Խըրոխտ ընդդէմ թշնամոյն ,
 ո՛վ որ Հայկայ էք որդի .
 Ըզձեռս 'ի մարտ , և ըզյոյս
 ձեր կալարուք առ Աստուած ,
 Առաքինիս միշտ լերուք
 յանդերէն 'ի վառս նորին դարձ :

ՅԱԿՈԲՈՍ ՍՐԱՊԵԱՆ

Ժամանակաց Սեպտեմբեր

Ս. Ղեւոնդեանց Վարժարանիս

Բ. ՏԱՐԵՌԱՐՁ

Ս. ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՎԱՆԱՑՍ

Այսօր քաղաքակրթեալ ազգաց մէջ կրթութեան խնդիրն էական և կենսական խնդրոյ մը կերպարանք առած է : Իշխէս նոցա խորհրդարանաց մէջ քաղաքական և ազգային գծուարարոյժ խնդրոց վրայ ջերմ վիճաբանութիւններ տեղի կունենան , նոյնպէս ալ կրթութեան խնդիրն իբրեւ ծանր խնդիր՝ մտածութեան առարկայ և վիճաբանութեանց ասպարէզ եղած է : Կը խորհին թէ ի՞նչ կերպեր և ի՞նչ անսակ մեթոտներ հնարելով՝ կրնան ուսումն ընդհանրացունել և ամենուն իշխճ գրգռել գիտութեան վրայ : Ինչո՞ւ նոյն քաղաքակրթեալ ազգերը պիտի չզբաղին այսպիսի խնդրով մը : Լաւ համոզուած և իբրեւ անուրանալի ճշմարտութիւն համարած են՝ թէ՛ ազգի մը ապագայ երջանկութիւնը կամ թշուառութիւնը՝ նոյն ազգին իւրաքանչիւր անհատից բարոյական վիճակէն կախումն ունի :

Այն ազգերը՝ որոց մէջ գիտութեան լոյսն ըստ բաւականին վառուած չէ և տակաւին տգիտութեան խաւարին մէջ բնակած են , առ ոչ ինչ համարելով կրթութիւնը , արդարեւ ողբոց արժանի են՝ իբրեւ աննշան ազգեր ընկերական կարգին մէջ :

Մասնաւորապէս մեր ազգին վրայ խօսելով՝ ուրախեմք որ քաջ իմացած է՝ թէ՛ ազգի մը քաղաքական աշխարհի առջև կարևորութիւն և նշանակութիւն ունենալու առաջին և անհրաժեշտ պայման է կրթութեան իւր մէջ տարածումը , Այս սկզբունք ճշմարտութեան լաւ վիճակ

բահառու ըլլալով է որ ամեն տեղ դպրոցներ կանգնելու
կը ձեռնարկէ :

Մեր վանաց միաբանութիւնն ևս կրթութեան հար-
կաւորութիւնը ճանչնալով՝ իր հաստատութեան ժա-
մանակներէն 'ի վեր՝ միշտ դպրոց մը ունեցած է ժա-
ռանդաւորաց համար , և մինչև ցարդ ըստ բաւական
նին օգնած է Աղգին՝ բարոյական կերպով :

Արդէն անցեալ տարի իւր նոր պայմաններով բացած
Դիլիբրօթեայ վարժարանին առաջին տարեդարձը կա-
տարեց՝ յաւուր տօնախմբութեան Սրբազան Հորց Դե-
ւոնդեանց՝ որոց պաշտպանութեան նուիրեալ է վար-
ժարանը : Այս տարի ևս ամսոյս 18 ին երկրորդ տարե-
դարձը կատարելու բարեբաղդութիւնն ունեցաւ :

Հանդիսավայրը խիստ շքեղութեամբ զարդարուած
էր : Հանդէսն սկսաւ Ս. Վանահօր աղղու ատենաբա-
նութեամբ , որ կը խօսէր Աղգային անզուգական բարե-
րար Ս. Դևոնդեանց վրայ , և զաշակերտս կը յորդորէր
հետևող լինելու անոնց՝ որոնք մեր Աղգին կենդանու-
թեան և վերանորոգութեան անհրաժեշտ պայմաններն
եղող թէ Ս. Կրօնքն և թէ Աղղութիւնը միանդամայն
պաշտողանեցին :

Աշակերտներէն երկուքը՝ մի ժառանգաւոր և միւսը
թոշակաւոր , 'ի դիմաց իրենց ընկերակցաց ճառեր կար-
դացին , որովք կը խօստանային Սրբազան վանահօր բազ-
մանաց պատասխանել , սուրբ վանացս վարժարանին
մէջ իրենց աւանդեալ զինուորութեան մարզն հաւասար
ուսանելով , ժառանգաւոր և ոչ ժառանգաւոր երկու
կարգի ընկերք միաբան հոգւով առաքային 'ի մշտն
կաւորն տղիտութեան խաւարին և Աղղութեան , Կրօնի
եւ Հայրենեաց թշնամի կործանիչ կրից և դրութեանց
դէմ , նման այն միաբանելոց դնդին , այսինքն , վար-
դանանց եւ Դևոնդեանց , որոնք Պարսկի խաւար կրա-
կապաշտութեան եւ Հայրենեաց թշնամի բանակին դէմ
կռուեցան :

Սրբազան վանհայրը գոհութիւն յայտնեց մասնա-
շորապէս վարժարանին տեսչութիւնէն և զառատուններէն :

որոնք իրեն յուսացածէն աւելի աշակերտաց դաստիարակութեան և կրթութեան խնամք տարած էին, և դովեց աշակերտներն ալ՝ որոնք վերջին վեցամեայ շրջանին մէջ իրենց մտաց վրայ եղած աշխատութիւններն անպտուղ չէին ըրած :

Հուսկ ուրեմն վարժարանին վերապետուն Ս. Վանացս Նախկին Բարերարաց և մանաւանդ Մեծին և Աստուածայնոյն Պօղոսի Հիմնադրի, Առաքելաշնորհ Սլքբաղան հօր յիշատակութիւնքն ընելով, զգացուց Սրբազան վանահօր՝ թէ միաբանութիւնն ուրախ է զինքն իր երանելի Նախորդաց շաւղին հետևող տեսներով, և ներողամտութիւն խնդրեց առաջարկելու՝ որ վարժարանին տեսչութեան և դասատուաց յայտնած գոհութիւնը յետս կոչէ, քանի որ անոնք դիտեն թէ իրենց պարտքը կը կատարեն և ո՛չ ուրիշ բան. ըստ որում, ըսաւ, եթէ այս փառաւոր հանդիսին կենդանի ⁽¹⁾ Նախագահէր ինքն երանելի Հայրն մեր, Մեծն Պօղոս, մեր այս աշխատութեանէն գոհ պիտի չըլլար, և աւելին պիտի պահանջէր, որովհետև Նա արծուի չափ հեռատեսութիւն ունէր, և 50 տարի ⁽²⁾ յառաջ վանացս արդի վիճակը տեսաւ, թերևս ապագայնիս անգամ: Այն պարտուց ծանրութիւնը որ զմեզ այսօր կը ճնշէ և որոյ դարմանին վերայ գիշեր և ցորեկ ձեր Սրբազնութիւնը կը մտատանջի, կը տգնի, կը մոլորմաքի և կը նեղուի, պիտի մոռցունեն մեր խնամոց յանձնուած զաւակունք, և այլն. Յետոյ Նորին Սրբազնութեան օրհնութիւնը խնդրեց թէ Միաբանուե և Աշակերտաց և թէ ընդհանուր ազգին վրայ: Հանդէսը վերջացաւ Սրբազան հօր վերջին օրհնութեամբ: Երեկոյեան՝ աշակերտք ներկայացուցին Ս. Ղևոնդեանց նահատակութեան սրտաճմիրկ ողբերգութիւնն:

¹ Լուսահողի Հիմնադրին պատկերը՝ Սրբազան Նախագահին անսխալէս վրան դետեղուած էր:

² Առաջիկայ օգոստոս ամսոյ 6 ին լուսահողոյն մահուան անուշին յիսնամեայ յորելեանը պիտի կատարուի:

ինչպէս սովորութիւն է՝ մայրենի անարատ լեզուաւ՝ որով կըխօսէին երբեմն մեր նախնիք :

Յաջորդ հինգ շարժի առաւօտ Ս. վարդանանց տօնախմբութիւնն ալ շքեղ հանդիսիւ կատարուեցաւ եկեղեցական արարողութեամբ . և որովհետեւ նոյն օրը միանգամայն մեր Սրբազան վանահօր անուան տօնն էր՝ յետ աւարտման սրբոյ Պատարագի ընդունեց Միաբանութիւնն Լվարժարանի աշակերտաց շնորհաւորութեան ուղերձներն ու ճառերը : Երեկոյեան յատուկ ընթրիք մը պատրաստել տուաւ աշակերտաց համար , աշակերտք ալ ընթրիքէն վերջը՝ ի պատիւ Ս. վանահօր , Հայաստանի բարեբարաց և մատնչաց տխուր տեսարանները ներկայացուցին և Հայրենի երկրին աւերակները ողբացին :

Սրբազան վանահայրն որ Ս. վանաց պարտուց խընդրոյն համար Առաքելապատիւ Տ. Տ. Ներսէս Սրբազան Պատրիարք Հօր և Ազգ . կեդր . վարչութեան դիմած էր՝ որպէս զի սիրելի Ազգայնոց ուշադրութիւնը հրաւիրեն Ս. վանաց վրայ և յիշեալ պարտուց բարձման միջոց մը պատրաստեն , և այս պատճառաւ բաւական ժամանակէ ի վեր կ . Պօլիս կը գտնուէր , շարունակ կը գրէր՝ որ Աստուծով պիտի ջանայ անպատճառ սոյն օրերուս ի վանս գտնուիլ , թէ սոյն տօնական օրերն ի միասին անցունելու և թէ աշակերտաց վեցամեայ մասնաւոր քննութիւնն ինք անձամբ կատարելու համար . ուստի վանք գալէն վերջը շարունակ քննութեան գործերով ալ զբաղեցաւ , և այնչափ գոհ եղաւ՝ որ քանիցս հրապարակաւ և առանձինն աշակերտաց անգամ իր գոհութիւնն յայտնեց :

Վստահ եմք որ առաջիկայ յուլիս ամսոյ արձակման ժամանակ կատարելիք տարեկան ընդհանուր քննութեանն աշակերտք աւելի յաջողակ պիտի գտնուին իրենց ուսմանց մէջ , ինչպէս խոստացան , և ապագային պատիւ պիտի ըլլան Ս . վանացս եւ Վարժարանիս , ի միջի թարութիւնն սրտի անձնանուէր Միաբանութեան որ ամեն անձնական շահ և տկնկալութիւն մէկ դիւր

դած՝ միմիայն Աստուծոյ և Եկեղեցւոյ և Ս. Վանայո
 փառքին և Աղգին օգտին համար կ'աշխատի և միշտ պի-
 տի աշխատի :

Մարդիկ երջանիկ եղած ատեննին, ըսած է Էբւ.ք.
 Թէթ, բնաւ չեն կրնար երեւակայել՝ թէ օր մը կարելի
 է որ երջանիկ ըլլալէ ղադրին, և երբ մեծ թշուառու-
 թեան մը մէջ ինկնան, չեն կրնար իմանալ թէ ի՞նչպէս
 կրնան այն գլխաւ արկածէն ազատիլ. սակայն թէ՛
 երջանկութիւնն և թէ՛ թշուառութիւնը կը հանդիպին.
 աստուածներն այսպէս հրամայած են, որպէս զի մար-
 դիկ դիտնան թէ աստուածները գոյութիւն ունին :

Միայն մեծ հոգիները գիտեն թէ բարի ըլլալու մէջ
 ո՞րչափ փառք կայ :

Թշուառ է այն մարդը՝ որ իւր զաւակաց կրթու-
 թեան պէտքին համար գործածելու ստակը խաղու-
 կուտայ կամ պարանպ տեղը կը վատնէ. երբ ծերանայ,
 այն ատեն տղայքներն իրեն պիտի քսեն. դու մեզի
 հայր եղած չես, որովհետեւ մեր ապագային հոգ չը
 տարիր. հիմայ ի՞նչ բանով քեզ պիտի օգնենք :

Վայ այն մարդուն, որուն սունը իրեն չեղած կ'ա-
 վարտուօք լի է :

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

Ասորիքի և ասորիքի. — Հռովմ երբեմն սովորութիւն ունէր գերլիններն և դատապարտեալ մարդիկ գաղանաց որս ընել 'ի ներկայութեան բաղմասուռն ժողովրդեան: Օր մ'ալ այս տեսակ թատր մը ներկայացուց: Կրկէսը կատարի գաղաններով լի էր, բոլորովին պատրաստ գատապարտեալները պատառելու. այս զարհուրելի հրէշներն ահագին մոնշիւններ կ'արձակէին, աչքերնէն հուր կը ցայտէր. բոլոր հանդիսականները ահի և դողի ըմբռնած էին: Դատապարտելոց մէջէն Անտրօքլէս առնուով մէկը կար, որ երբեմն անթիհիւսպտոսի մը դերին էր. Առիւծն երբ զանիկա կը տեսնէ, վրան չը յարձակիր և զարմացած կը կենայ. առիւծն քաղցր գէմքով Անտրօքլէսի կը մօտենայ, որպէս թէ այս թըշուառ և խեղճ մարդը ճանչցած ըլլար. ագիով դրեթէ կէս մեռած դերուոյն մարմինը կը շարժէ, և անոր ոտքերն ու ձեռքերը կը լիզու: Չարհուրելի գաղանին դուռանքները զգերին կը կենդանացնեն. աչքերը կը բանայ և առիւծին վրայ կը նայի. այն ատեն մարդն և առիւծն կ'սկսին փոփոխակի իրարու ուրախութեան և բարեկամութեան նշաններ տալ: Ամբողջ Հռովմ այս սրտաշարժ տեսարանին վրայ կը զարմանայ. մինչդեռ միւս դատապարտեալներն գաղանաց որս եղան, միայն Անտրօքլէս կ'ազատի. Որովհետեւ կեսաբն ալ տեսարանին ներկայ կը գտնուէր, գերին կանչել կ'ուտայ և կը հարցնէ. «ինչո՞ւ այս հրէշին կատաղութիւնը քեզ խնայեց» Հաճեցէ՛ք, լսել ինձ, տէ՛ր, պատասխանեց Անտրօքլէս. ահաւասիկ ինձ պատահած դէպքը: Մինչդեռ իմ տէրս իբրեւ անթիհիւսպտոս: Ափրիկէ կը կա-

ռաժարէր, չկրնալով իւր հանապազօրեայ անդթու-
թեանց և անարդար վարմանց հանդուրժել, ստիպուե-
ցայ փախչիլ անապատները: Եւ որպէս զի տէրս զիս
ձեռք չձգէ, քարայր մը գտնելով, հոն ծածկուեցայ.
հազիւ թէ քիչ մ'ատեն անցաւ և ահա տեսայ որ այս
առիւծն եկաւ բնակած քարայրիս մէջ, որուն մէկ ճի-
րանը բոլորովին արիւնաթաթաւ էր. ցաւին սաստկու-
թիւնն իրեն ահագին մռնչիւններ և զարհուրելի տղա-
ղակներ արձակել կ'ուտայր: Երբ առանց ինձ մնաւ մը
ընելու իւր սրը մտաւ, հանդարտեցայ. առիւծը զիս
տեսնելով սկսաւ իմ կողմս յառաջել, մօտեցաւ և իւր
ճիրանն ինձ ներկայացուց, և վերքը ցցուց որպէս թէ
ինձմէ օգնութիւն խնդրելու համար: Տեսայ որ ճիրա-
նին մէջ մեծ փուշ մը մտած էր և անմիջապէս հանե-
ցի դայն. կենդանին քիչ մը հանգստացաւ. վերքը
մաքրեցի և չորցուցի և ամեն խնամք ըրի: Վերջապէս
կենդանին կատարելապէս առողջացաւ և միշտ ճիրան-
ները ձեռացս մէջ դրած կը քնանար: Այս օրէն սկը-
սեալ, երեք տարի քարայրին մէջ միատեղ բնակե-
ցանք. առիւծն էր զիս կերակրողը. իւր որսոց լաւա-
գոյն մասերն ինձ կը բերէր. Սակայն այս կենդանոյն
ընկերութիւնն ձանձրալի եղաւ. և օր մը երբ որսալու
դնաց, ես ալ քարայրէն հեռացայ, և երեք օրէն վեր-
ջը զիս վնասող զինուորաց ձեռքն ինկայ: Սփրկէէն
Հռովմ բերուելով, տէրս զիս անմիջապէս դադանե-
րէն պատուելու դատապարտեց. ինձ կ'երևի թէ այս
առիւծն ալ բռնուելով, հիմայ իւր երախտագիտու-
թիւնը կը վկայէ ինձ: Եւ եսար այս պատմութիւնը լսե-
լով՝ զմնարօքէս գերութեան վիճակէն կը հանէ և
առիւծն ալ իրեն պարգև կուտայ:

Աբիոն Բիսթինիս կոչուած պատմագիրը գրած է
վերոյիշեալ պատմութիւնը: Այս պատմագիրը թէպէտ
քիչ մը չափազանցութեան դիմած է իւր գրած ուրիշ
պատմութեանց մէջ, սակայն կը վկայէ ճշմարտութեամբ
որ նոյն օրն ինքն ալ անձամբ ներկայ կը գտնուի եղբր-
Ահաւասիկ երախտագիտութեան օրինակ մը որ

մարդոց մէջ անգամ խիստ քիչ կը սլառահի

Երէնդ էլ — Մինչև ցարդ այնպէս կը կարծուէր թէ կենդանեաց մէջէն ամենէն անբանն է՛ն է . բայց տհաւասօրկ իրեն մաստմա իւր ք իմացական ըլլալուն մէկ ապացոյցը :

Յռանքլէն կը պատմէ թէ Գաղղիոյ Շառթուր քաղաքէն էլ մը կէռվէի դղեակն երթալու սովորած էր , ուր յաճախ դաշնակ կը վարնուէր . Գղեակին տէրը տիկին մ'էր , որ խիսա սքանչելի ձայն մ'ունէր . Ամեն անգամ որ երգելու կ'սկսէր , էշը պատուհանաց կը մօտենար և ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր : Օր մը երաժշտութեան գեղեցիկ կտոր մը իշուն մինչև նոյն ատեն լսածներէն աւելի հաճոյ երևելով , կենդանին բաւական չհամարէր պատուհանաց քովէն մտիկ ընելու , այլ ուղղակի այն սենեակը կ'երթայ՝ ուր կինն իւր բոլոր ուշադրութեամբ ինքզինք դաշնակին և իւր երգոց տըռած էր : Էշն՝ որ առանց իւր ռաքին ձայնը լսելի ընել տալու կրցած էր մինչև կնոջ մօտենալ , սկսաւ յանկարծակի իւր բոլոր ուժով զուլ որպէս թէ կնոջ մէկ պակաս թողած տեղը սրբադրել ուղեց : Կինն այս այլանդակ ձայնը լսելով՝ որուն բնաւ չէր յուսար , կը վախնայ և բաւական ատեն հիւանդանալով , վերջը կ'առողջանայ բժշկաց միջոցաւ :

60000
The first of these is the
second of these is the
third of these is the
fourth of these is the

60000
The first of these is the
second of these is the
third of these is the
fourth of these is the

APPENDIX

1. The first of these is the
2. The second of these is the
3. The third of these is the
4. The fourth of these is the
5. The fifth of these is the
6. The sixth of these is the
7. The seventh of these is the
8. The eighth of these is the
9. The ninth of these is the
10. The tenth of these is the

ՅՈՅՍ Է կերեւի ամիսն անգամ մը 64 երեւէ բաղկացեալ
տեարսվ մը : Գինն է ամեն տեղւոյ համար մէկ տարին երեք
մէրժաթ մէկնէն : վեց ամսուան համար, երկու արծաթ մէկնէ
տէն տասնց ծախուց ճանաչարէն :

ՅՈՒՍՈՅ Է եւ յարարերութիւն ընելու համար պէտք է
թղթակցել յանուն խմբադրութեան :

ՅՏՈՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵՐ

Կ. ՊՕԼԻՍ. Գրավաճառ եղբարք Գալաֆեան . Չաքմաք-
ճըլար եօղուչու

ԲԵՐԱ. Մխավաճառ Ստեփան աղա Կիւլէրեան . Տօղբու եօղ
պարագան , Թիւ 173

ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ. Մ. Յովնանէս աղա Եազըճեան

ՊԱՐՏԻՉԱԿ. Մ. Յարութիւն աղա Մ. Կարապետեան

ԱՏԱԲԱԶԱՐ. Պ. Արմենակ Յ. Երամեան

ՊՐՈՒՍԱ. Մ. Ստեփան աղա Թանկերեան

ԿԵՅՎԷ. Աղարիկ աղա Մ. Յ. Երամեան

ԱՆԴՐԻԱՆՈՒՊՕԼԻՍ. Թորգոմեան ընկերութիւն

ՅԱՐՍ. Մկրտիչ Էփէնաի Էրամեան

